

Nefertiti

De machts- en religieuze positie van de Egyptische koningin van 1353-1315 v.C.

Afbeelding 1 Buste van Nefertiti.

Bachelorwerkstuk

Door: Dianne Bisselink (s4613341)

Begeleider: Mevrouw De Jong

Aantal woorden: 9991

Inhoudsopgave

INLEIDING	3
STATUS QUAESTIONIS	5
BRONNEN EN METHODEN	9
HOOFDSTUK 1: HISTORISCHE CONTEXT	11
1.1 <i>Afkomst van Nefertiti</i>	12
1.2 <i>De rol van Egyptische koninginnen</i>	14
1.3 <i>De rol van koningen en koninginnen in de Egyptische religie</i>	16
HOOFDSTUK 2: OFFERSCÈNES VAN NEFERTITI	18
2.1 <i>Kwantitatieve analyse</i>	18
2.2 <i>Iconografische analyse</i>	19
2.3 <i>Iconologische analyse</i>	24
HOOFDSTUK 3: HET KROONGEBRUIK VAN NEFERTITI	29
3.1 <i>Kwantitatieve analyse</i>	29
3.2 <i>Iconografische analyse</i>	30
3.3 <i>Iconologische analyse</i>	37
CONCLUSIE	43
LITERATUURLIJST	45

Inleiding

'All are held in wonderment, spellbound by its appearance. some returning not once, but again, almost unbelievably.'¹

De situatie die hier besproken wordt gaat over de bezoekers van het Egyptische Museum van Berlijn die vol ontzag kijken naar de buste van de Egyptische koningin Nefertiti. Een koningin die tijdens de Amarna-periode (1348-1320 v.C.) leefde en onsterfelijk is gemaakt door de buste die haar vermeende schoonheid verbeeldde. Op 6 december 1912 werd dit beeld ontdekt in de werkplaats van Thoetmoses, een kunstenaar die de buste rond 1350 v.C. gemaakt zou hebben. Nefertiti wordt dan nog steeds gezien als een van de meest mooie en fascinerende vrouwen van alle tijden. Vandaag de dag is haar bekendheid nog groot: haar hoofd is nog op veel souvenirs te vinden.²

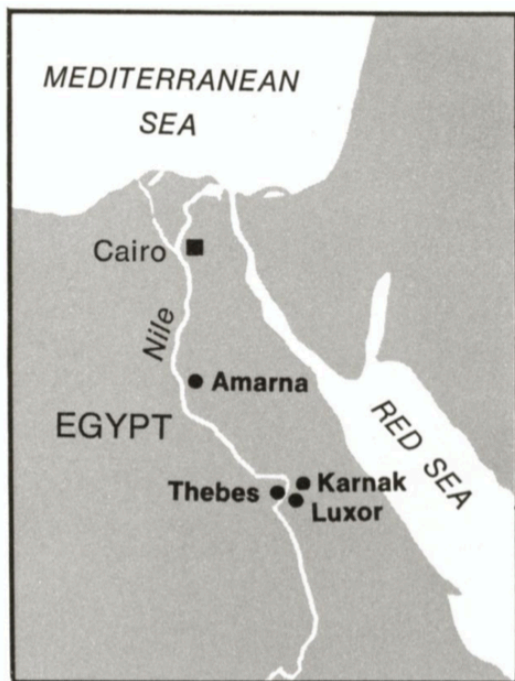
Nefertiti ('De schone is gekomen') was de hoofdvrouw van farao Amenhotep IV, later Akhenaten genoemd ('Hij die goed is met Aten'). Deze farao regeerde van 1351-1334 v.C. tijdens de Achttiende Dynastie (ca. 1539-1292 v.C.) van het Nieuwe Rijk (ca. 1570-1070 v.C.).³ Zij en haar koning hadden de leiding over de stad Akhetaten ('Horizon van de Aten'), het huidige Tell el-Amarna. Dit was de stad die Akhenaten in zijn vijfde regeringsjaar liet bouwen, toen hij besloot Thebe te verlaten en een nieuwe stad op te richten gewijd aan zijn god Aten. De periode die zich hier afspeelde staat dan ook bekend als de Amarna-periode en die duurde van 1348-1320 v.C. Akhenaten stond in deze periode bekend om zijn godsdienstige heroriëntatie: hiermee bedoelt men dat hij binnen het polytheïstische stelsel van Egypte vooral één god vereerde: Aten. Hij werd dan ook in latere tijden als één van de eerste henotheïstische koningen gezien. Door het feit dat in de nieuwe staatsreligie enkel Aten als hoofdgod vereerd werd en veel oude goden vervielen ging Nefertiti naast Akhenaten deel uitmaken van een nieuwe godentriade met Aten als vader. Deze godsdienst gaf haar dan ook nieuwe mogelijkheden op de voorgrond te treden.⁴

¹ J.A. Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen* (London 1998) 198.

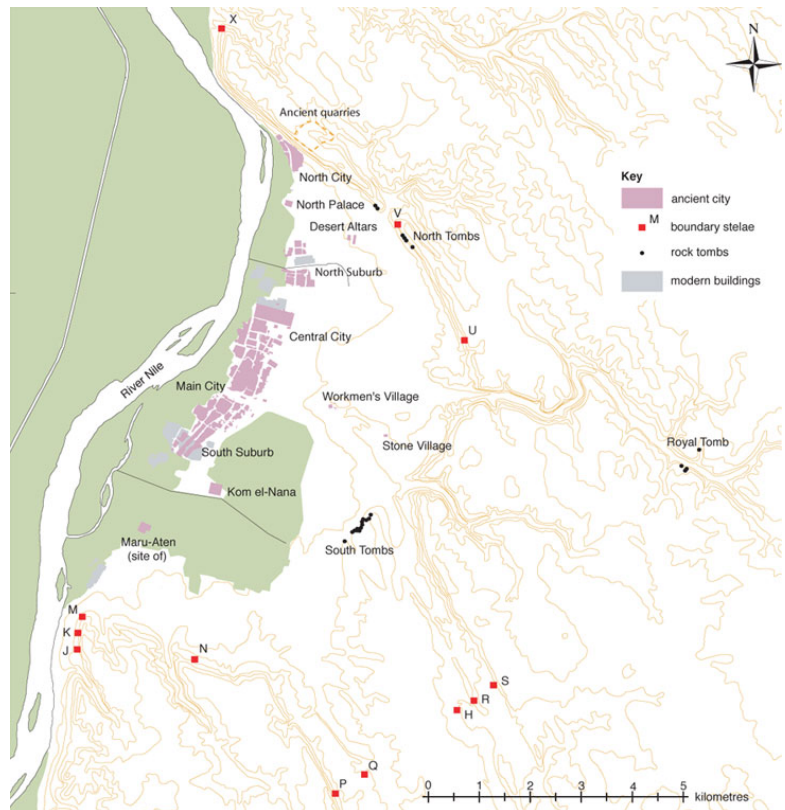
² K. Zinn, 'Women in Amarna: legendary royals, forgotten elite, unknown populace?' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 259.

³ B. Kemp, A. Zink, 'Life in Ancient Egypt Akhetaten, the Amarna Period, and Tutankhamun', *RCC Perspectives*, No. 3, *Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives* 3 (2012) 16.

⁴ Zinn, 'Women in Amarna', 259.

Afbeelding 2 Kaart van Egypte.

Afbeelding 3 Kaart van Akhetaten, het huidige Amarna.

Haar verhoogde religieuze status zorgde ook voor een grotere machtspositie. Met deze term wordt de autoriteit die Nefertiti heeft op anderen om hen haar wil op te leggen bedoeld. Haar grote machtspositie was bijzonder voor een Egyptische koningin in haar tijd. Wanneer historici haar machts- en religieuze positie bekijken bestaat er hierover nog veel onenigheid. Dit wil ik in mijn scriptie enigszins proberen weg te nemen door met behulp van een sterkere nadruk op de beeldende cultuur meer duidelijkheid te bieden in dit wetenschappelijke debat. Bovendien is dit debat relevant omdat het aansluit bij grotere vragen van de positie van een vrouw in deze tijd. De hoofdvraag die in mijn scriptie beantwoord zal worden luidt dan ook: Wat was de machts- en religieuze positie van de Egyptische koningin Nefertiti van 1353-1315 v.C.? Ook de vijf jaar voor en de vijf jaar na Amarna zullen worden onderzocht aangezien in de jaren voor de verhuizing naar Amarna Nefertiti nog enkel gemalin was en haar religieuze- en machtspositie lager lag dan aan het einde en na de Amarna-periode toen ze co-heerser en uiteindelijk farao werd.

Status Quaestionis

In de Status Quaestionis zal onderzocht worden hoe er in de huidige tijd door geleerden gekeken wordt naar de machts- en religieuze positie van Nefertiti. Eerst zal er gekeken worden naar haar religieuze positie, aangezien ze hier veel status aan ontleende waardoor haar politieke macht en hierdoor haar machtsuitoefening ook groeide.

Kijken we naar haar religieuze positie, dan stelde de Egyptologe Samson dat op reliëfs zichtbaar was dat tijdens het brengen van offers Nefertiti zelf ook andere giften bracht. Bovendien werd ze op deze reliëfs even groot afgebeeld als Akhenaten, en niet op kniehoogte naast de koning wat te zien is bij andere Egyptische koninginnen. Dit zou duiden op haar hoge religieuze status.⁵ De Egyptoloog Aldred was het hiermee eens en benadrukte deze hoge status die deels veroorzaakt werd doordat Nefertiti zich in een godentriade bevond met Aten en de koning. De archeologe Ikram voegde toe dat enkel Nefertiti en Akhenaten toegang hadden tot de god, waardoor gebeden van onderdanen gericht moesten worden aan dit koninklijke paar.⁶ In navolging hierop was Nefertiti volgens de archeologe Tyldesley het vruchtbaarheidssymbool geworden na de geboorte van haar zes dochters. Ook zouden reliëfs waar Nefertiti enkel met haar dochter Meritaten Aten vereerde haar verbeelden als hoofdpriesteres van de Aten-cultus en een duiding zijn van haar hoge religieuze status. Dit kwam doordat ze Akhenaten niet nodig had voor deze verering.⁷

De Egyptologe Williamson ging hier in 2015 faliekant tegenin. Ook zij keek net als geleerden voor haar naar de reliëfs waar enkel Nefertiti met haar dochters Aten vereerde. Maar waar andere geleerden dit zagen als een bewijs van de onafhankelijke positie van Nefertiti, duidde Williamson juist op het tegendeel: Nefertiti zou juist niet genoeg religieuze status hebben om op te treden naast haar man. Dit zou komen doordat als Akhenaten haar zou vergezellen in het offeren en achter haar zou staan, dit af zou doen aan zijn religieuze status, terwijl hij voor haar alle macht van Aten naar zichzelf toegetrokken zou hebben.⁸

Het debat over de religieuze status van Nefertiti is nog in volle gang en geleerden halen uit dezelfde reliëfs verschillende meningen over de religieuze status van Nefertiti. Een geduide ontwikkeling van Nefertiti's religieuze status door de tijd heen ontbreekt.

⁵ In de meeste gevallen werd de vrouw kleiner afgebeeld dan haar man. Uitzonderingen waren naast Nefertiti ook in het geval van Teje te constateren die ook in normale proportie werd afgebeeld, ze is echter geen medeheerser geworden (mocht deze theorie van medeheerschappij kloppen).

⁶ S. Ikram, 'Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna', *The Journal of Egyptian Archaeology* 75 (1989) 101, C. Aldred, *Akhenaten: King of Egypt* (1988) 223, 224.

⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 1.

⁸ J. Williamson, 'Alone Before the God: Gender, Status and Nefertiti's Image', *Journal of the American Research Center in Egypt* 51:1 (2015) 179, 183, 184.

Nefertiti's religieuze status heeft haar politieke macht beïnvloed en hierdoor haar machtsuitoefening. Wat geleerden te zeggen hadden over Nefertiti's machtspositie zal nu besproken worden.

De Egyptoloog Holmes stelde op basis van Nefertiti's koninklijke cartouche: 'Nefertiti, The Great Royal Wife, his beloved Lady of both Lands; Great Heiress, living and flourishing forever eternally'⁹ dat hieruit de liefde bleek tussen Akhenaten en zijn gemalin. Volgens hem zou Nefertiti, doordat ze geliefd was bij haar man, meer invloed hebben kunnen uitoefenen op zijn politieke macht.¹⁰ In navolging hierop wezen de Egyptologen Capel en Markoe op reliëfs waar grote affectie te zien was tussen Nefertiti en Akhenaten. Deze genegenheid was volgens hen niet eerder zo verbeeld en zou wijzen op de grote invloed die Nefertiti had op haar man.¹¹

De Egyptologe Lesko stelde ook dat de machtsuitoefening van Nefertiti groot was. Ze keek naar reliëfs waarbij Nefertiti achter Akhenaten verbeeld was. Eerdere geleerden beweerden dat Nefertiti een ondergeschikte rol had, maar Lesko wees op de 'val van het antieke perspectief' waarbij figuren die eigenlijk bedoeld zijn om naast elkaar te zitten achter elkaar worden afgebeeld om de hele figuur zichtbaar te maken. Dat Nefertiti dan achter Akhenaten verbeeld zou zijn, zou volgens Lesko niets afdoen aan haar hoge status.¹²

De Amerikaanse kunsthistoricus Ertman benadrukte in navolging hiervan Nefertiti's grote machtspositie door reliëfs aan te halen waarop de koningin zichtbaar was in rollen die gewoonlijk waren voorbehouden aan de farao: als bestuurder van een strijdswagen, terwijl ze vijanden versloeg en toen ze de 'cap-crown' droeg. Deze kroon was een vrouwelijke versie van de mannelijke overwinningskroon (khephresh) en alleen Nefertiti droeg deze kroon.¹³

De Egyptologe Samson was het hiermee eens. Hiervoor baseerde ze zich op archeoloog John Cooney die over de uitvoering van mannelijke rollen door Nefertiti stelde dat de machtspositie die Nefertiti hierdoor innam al buitengewoon was geweest als ze een koninklijke regent was geweest. Als ze enkel de koninklijke gemalin van Akhenaten was geweest, dan was deze machtsrol uniek en ongerijmd.¹⁴ Hieruit beweerde Samson vervolgens als eerste dat Nefertiti zelfs medeheerser was naast Akhenaten. Dit zou zichtbaar zijn door

⁹ W. Holmes, *She was Queen of Egypt: Hatshepsut, Nefertiti, Cleopatra, Shagaret el dor* (1959) 56.

¹⁰ Ibidem, 83, 84, 85.

¹¹ A.K. Capel, G. Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven: Women in Ancient Egypt* (1996) 35, 112, 114.

¹² B.S. Lesko, 'Women's Monumental Mark on Ancient Egypt', *The Biblical Archaeologist* 54:1 (1991) 4, 13.

¹³ E. Ertman, 'The Cap-Crown of Nefertiti: its Function and Probable Origin', *Journal of the American Research Center in Egypt* 13 (1976) 63, N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, I (1903), pl. X.

¹⁴ J. Samson, 'Nefertiti's Regality', *The Journal of Egyptian Archaeology* 63:1 (1977) 91.

een inscriptie waarbij naast de naam van Nefertiti twee cartouches stonden, een teken dat het koningschap aanduidt.¹⁵

De Belgische archeologe Athena Van der Perre bevestigde dit met een nieuwe vondst in 2014. Een inscriptie in de steengroef in Dayr Abu Hinnis daterend uit het zestiende regeringsjaar van Akhenaten zou bewijzen dat Nefertiti nog steeds de Grote Koninklijke Vrouwe van de koning was aan het einde van zijn heerschappij. Eerdere suggesties van geleerden dat Nefertiti werd verbannen of eerder stierf dan Akhenaten werden naar de prullenbak verwezen.¹⁶ Van der Perre ging verder dan Samson die enkel beweerde dat Nefertiti medeheerser was geweest, en concludeerde dat Nefertiti een tijd heeft geheerst als alleenheerser. Ze zou farao Ankhethkeperure ('geliefde van Akhenaten') Neferneferuaten ('mooi zijn de schoonheden van Aten') geheten hebben. Deze grote machtsrol nam ze in na de korte heerschappij van Semenkhkare (de man van Meritaten: de oudste dochter van Akhenaten en Nefertiti). Na hem zou ze het land hebben bestuurd en haar epitheton veranderd hebben naar 'de heerser'.¹⁷

De eerder genoemde archeologe Tyldesley gaat hier tegenin door juist te beargumenteren dat Nefertiti een kleine machtspositie had. Volgens haar bezat Nefertiti wel een hoge religieuze status, maar betekende dit niet automatisch een grote machtspositie. Zij stelde namelijk dat het belangrijk was Nefertiti niet als even belangrijk als de farao te zien. Nefertiti was een machtige vrouw en kreeg veel mannelijke privileges zoals het verslaan van vijanden, maar ze viel nog steeds onder de autoriteit van de koning. Volgens haar ontbreekt dan ook bewijs dat Akhenaten ooit zijn vrouw als gelijke zag.¹⁸

De Egyptologe Williamson ging hierin mee en liet een inscriptie zien van de grensstele in Amarna waar het ging over waar de nieuwe stad Akhetaten gebouwd moest worden. Hieruit zou volgens Williamson de autoriteit van de farao Akhenaten en de geringe invloed van Nefertiti zichtbaar zijn: 'Nor shall the King's Chief Wife say to me, "Look there is a nice place for Akhet-Aten." Nor shall I listen to her.'¹⁹ Zo verklaarde hij dat Nefertiti's mening waar de stad moest komen irrelevant was voor zijn beslissing.²⁰ De Amerikaanse Egyptologe Kara Cooney benadrukte ook de geringe machtspositie van Nefertiti door te beweren dat Nefertiti enkel de oppermacht naar zich toe kon trekken omdat er geen mannen

¹⁵ Samson, 'Nefertiti's Regality', 94.

¹⁶ A. Van der Perre, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis. A Contribution to the Study of the Later Years of Nefertiti', *Journal of Egyptian History* 7 (2014) 86.

¹⁷ Ibidem, 107, 108.

¹⁸ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 4, 55, 62, 63, 141, 146.

¹⁹ Vroege proclamatie van de grensstele X, Williamson, 'Alone Before the God', 185.

²⁰ Williamson, 'Alone Before the God', 185, 186.

beschikbaar waren, aangezien Tutankhaten (de stiefzoon van Nefertiti en de later wereldberoemde Tutankhamun) nog te jong was om te regeren. Deze macht moest ze weer inleveren als hij wel klaar was voor de troon.²¹

Er is dus door geleerden al veel gezegd over de machtspositie van Nefertiti en de verdeeldheid is merkbaar. Sommigen schreven Nefertiti veel invloed toe, anderen benadrukten juist haar machtsbeperkingen. Een overkoepelende visie ontbreekt. Wel komt in het debat naar voren dat geleerden die Nefertiti veel status toeschreven vooral keken naar reliëfs waar Nefertiti liefkozend opstaat met Akhenaten of mannelijke rollen uitvoerde, terwijl geleerden die de focus legden op haar nog steeds ondergeschikte rol vooral aandacht hadden voor reliëfs waar Nefertiti kleiner werd afgebeeld. Het is dus duidelijk dat geleerden die andere bronnen hebben gezien, maar vonden dat dit niet het tegendeel van hun eigen argument bewees. Bovendien wordt er vooral gekeken naar reliëfs en zijn andere primaire bronnen onderbelicht. Deze lacune wil ik opvullen om door middel van een rijke schakering aan bronnenmateriaal (reliëfs, beelden, tekstuele bronnen) te proberen een zo volledig mogelijk beeld te geven van de religieuze- en machtspositie van Nefertiti.

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zal in hoofdstuk één eerst de historische context geschetst worden. In hoofdstuk twee zal aan de hand van een zelf opgesteld iconografisch analyse-model de religieuze positie van Nefertiti tijdens de Amarna-periode onderzocht worden door te focussen op verbeeldingen van haar waarin ze offert aan Aten. In hoofdstuk drie zal aan de hand van hetzelfde model de machtspositie van Nefertiti tijdens de Amarna-periode onderzocht worden door te kijken naar verbeeldingen van haar hoofddeksels.

²¹ K. Cooney, 'Women Achieved Enormous Power in Ancient Egypt. What They Did With it is a Warning For Today', *Time* (18 October 2018).

Bronnen en methoden

Om de hoofdvraag naar Nefertiti's religieuze- en machtspositie vlak voor, ten tijde van en vlak na de Amarna-periode (1353-1315 v.C.) te kunnen beantwoorden zal in hoofdstuk één de historische context van Nefertiti tijdens de Amarna-periode worden geschetst. Vervolgens zal in hoofdstuk twee en drie een iconografisch- en iconologisch analysemodel volgen. In dit model zullen iconografie en iconologie gecombineerd worden met een kwantitatieve analyse toegepast op offerscènes en het kroongebruik van Nefertiti, iets dat nog niet eerder in deze mate is gebeurd.

In hoofdstuk twee zal eerst een kwantitatieve analyse van de reliëfs van de offerscènes van Nefertiti worden gegeven. Er is voor deze scènes gekozen omdat deze veel vertellen over de religieuze- en machtspositie van Nefertiti. Of Nefertiti namelijk alleen offerde of dit samen met Akhenaten deed kan hier bijvoorbeeld al veel over vertellen. Voor deze analyse zijn alle beschikbare reliëfs gebruikt (negentien in totaal) gemaakt tussen 1353-1315 v.C. In de analyse zijn vijf tijdperiodes gemaakt: vijf jaar voor de Amarna-periode, tijdens de Amarna-periode (1348-1320 v.C.: opgedeeld in begin, midden en eind) en vijf jaar na het einde. Deze negentien reliëfs zijn weer opgedeeld in vijf categorieën. Per categorie (nader toegelicht in hoofdstuk twee) zal één reliëf worden uitgelicht en als voorbeeld gegeven worden en hiervan zullen de iconografische gegevens worden verstrekt. Iconografie houdt het bestuderen en beschrijven van kunst in. Hierbij gaat het bovendien om de inhoud van een beeld: om de thema's en motieven die achter het werk schuil gaan. De gegevens die onder de vijf reliëfs van offerscènes verstrekt zullen worden zijn de vindplaats en de datering van het reliëf. Zo zal hier de algemene historische context worden geschetst. Vervolgens zullen er de volgende vragen worden beantwoord: met wie is Nefertiti afgebeeld? Wat is haar verhouding tot de andere persoon? Wat is haar houding ten opzichte van Aten? Brengt ze een offer aan Aten of schudt ze met de sistra? Vervolgens zal een iconologische analyse volgen. Deze discipline stelt zich op basis van de resultaten van de iconografie tot taak om kunstvoorwerpen in een cultuurhistorisch kader te plaatsen. Hier zal op een kwalitatieve manier per reliëf de cultuurhistorische achtergrond van de resultaten van de analyse geboden worden. Hierbij zal worden gekeken of de gevonden resultaten aan de hand van de analyse overeenstemmen met de wetenschappelijke literatuur. Iconologie is door geleerden nauwelijks toegepast op de Egyptische kunst. Aan de hand van mijn model heb ik gepoogd deze leemte op te vullen.

In hoofdstuk drie zal aan de hand van een iconografisch model het kroongebruik van Nefertiti door de tijd heen onderzocht worden. Zo kan gezien worden dat in het begin van

Amarna Nefertiti vooral afgebeeld werd met een Hathor-kroon en aan het einde van deze periode meer met de Atef-kroon. Dit biedt inzichten in de verandering van haar religieuze- en machtspositie. Net als in hoofdstuk twee zal eerst de kwantitatieve analyse volgen. Hiervoor zullen alle beschikbare reliëfs van Nefertiti met kronen onderzocht worden. Dit waren er in totaal 28. Dit zal door de tijd heen bestudeerd worden: vlak voor, tijdens en na de Amarna-periode. Deze hoofddeksels bestaan uit zes verschillende kronen en deze 28 reliëfs zullen dus in zes categorieën worden verdeeld. Per categorie zal een reliëf uitgelicht worden en hiervan zal een iconografische analyse volgen. De gegevens die onder elk reliëf verstrekt zullen worden zijn de vindplaats en de datering van het reliëf. Vervolgens zullen er de volgende vragen worden beantwoord: Welke kroon draagt Nefertiti? Is Nefertiti alleen afgebeeld of draagt een ander ook een kroon? Wat is dit voor kroon? Wat zegt dit over de relatie van de afgebeelde personen? Vervolgens zal ook bij de kronen de iconologie besproken worden. Dit kroongebruik wordt dan in een cultuurhistorisch kader geplaatst. Bovendien volgt ook hier een kwalitatieve analyse waarbij gekeken worden of er een synthese is tussen de gevonden resultaten en de wetenschappelijke literatuur.

Bij het doen van dit onderzoek moesten enkele zaken in het achterhoofd worden gehouden. De keuze om in hoofdstuk twee naar de offerscènes van Nefertiti te kijken en in hoofdstuk drie naar haar kroongebruik en dit zo van elkaar te scheiden, is gemaakt omdat beiden vanuit een andere invalshoek iets kunnen zeggen over de religieuze- en politieke machtspositie van Nefertiti waardoor een completer beeld ontstaat. Verder ben ik me ervan bewust dat de reliëfs in een bepaalde historische context werden gemaakt en dat bronnen altijd een doel hebben en niet neutraal zijn. Ik heb geprobeerd hiermee rekening te houden in mijn analyse.

Hoofdstuk 1: Historische context

Om de hoofdvraag te beantwoorden is het van belang eerst de algemene historische context van het Nieuwe Rijk te schetsen waardoor Nefertiti beter in haar eigen tijd geplaatst kan worden zodat zo haar religieuze- en machtspositie tijdens de Amarna-periode beter onderzocht kan worden.

De Egyptische koningin Nefertiti leefde tijdens het Nieuwe Rijk (ca. 1570-1070 v.C.), een periode in Egypte die bestond uit de Achttiende- (1539-1292 v.C.), Negentiende- (1292-1190 v.C.) en Twintigste Dynastie (1190-1075 v.C.). Tijdens het Nieuwe Rijk floreerde de economie onder andere dankzij handel en overwinningen op vijanden.²² De farao's in deze tijd bedankten hiervoor de hoofdgod Amon en bouwden grote tempels voor de eer van deze god. Naast de verering van Amon vereerden de inwoners van Egypte meerdere goden. Naast andere nationale goden zoals Atum en Osiris had elke stad zijn eigen lokale goden. Deze bestonden vaak uit een triade van vader, moeder en zoon.²³

De materiële rijkdom en politieke stabiliteit tijdens de heerschappij van farao Amenhotep III (1390-1353 v.C.), maakten een groot bouwprogramma voor deze traditionele goden mogelijk. Deze farao Amenhotep III ontwikkelde een interesse voor de Aten, een relatief onbekende god, wiens naam 'de schijf' betekent.²⁴ Amenhotep III werd opgevolgd door zijn zoon Amenhotep IV (ca. 1351-1334 v.C.), de man van Nefertiti die in zijn zesde regeringsjaar zijn naam veranderde naar Akhenaten ('Hij die goed is met Aten').²⁵ Aten werd nu verbeeld in de vorm van een gezichtsloze zonnenschijf die de cobra of uraeus droeg wat symbool stond voor het koningschap, wiens lange stralen eindigden in handen die de *ankh* droegen, het levenssymbool.²⁶

In tegenstelling tot zijn vader die ook andere goden zoals Amon bleef vereren, week Akhenaten hiervan af: hij aanbad boven alle goden de zonnenschijf Aten. Atenisme werd door latere historici dan ook henotheïsme genoemd: dit is een geloof die één god aanhangt maar die niet de aanwezigheid van andere goden ontkent.²⁷ Akhenaten maakte zo een einde aan de religieuze stabiliteit. Tijdens de Amarna periode werd het aanbidden van veel oude goden,

²² R.E. Freed, Y. Markowitz, Museum of Fine Arts, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (1999) 13, 18.

²³ Ibidem, 20.

²⁴ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 69.

²⁵ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 21.

²⁶ Ibidem, 75.

²⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 90.

waaronder de hoofdgod Amon, verboden.²⁸ Akhenaten wilde alle beeltenissen van Amon vernietigen, maar dit is niet op grote schaal gelukt aangezien na archeologische opgravingen in Amarna beeldjes van traditionele Egyptische goden gevonden zijn, waaronder zelfs beeldjes van deze oude hoofdgod.²⁹

De invloed van het Atenisme in Amarna was dus niet alomtegenwoordig, en nadat Akhenaten stierf nam de invloed van het Atenisme af. Na zijn dood werd uiteindelijk zijn zoon Tutankhaten ('Het levende beeld van Aten') de nieuwe heerser. Tutankhaten besloot Aten niet meer als hoofdgod te vereren en de traditionele god Amon nam deze plaats weer in. Tutankhaten's naamsverandering in het derde jaar van zijn heerschappij naar Tutankhamun ('Het levende beeld van Amon') was hiervoor het bewijs. Amarna werd weer verlaten als hoofdstad en Thebe nam deze plaats weer in. Vervolgens werd Eje, voormalig bevelhebber van de strijdswagens, farao van 1322-1319 v.C. Farao Horemheb (1319-1292 v.C.) volgde hem weer op, en na zijn heerschappij kwam er een einde aan de Achtttiende Dynastie.³⁰ Hij heeft in grote mate Amarna vernietigd en probeerde elk overblijfsel van de 'ketterse' Akhenaten en de wellicht 'te machtige' Nefertiti uit te vegen.³¹ Zo wilde Horemheb de traditionele cultus volledig herstellen.³² Hoewel het ze niet volledig lukte Akhenaten en Nefertiti uit de geschiedenis te wissen, zou een groot deel van de informatie over dit paar altijd verloren blijven.³³

1.1 Afkomst van Nefertiti

Om de hoofdvraag over de positie van Nefertiti te kunnen beantwoorden, wordt eerst haar afkomst geschetst zodat onderzocht kan worden wat de positie van Nefertiti was voordat ze farao werd en zo kan de groei van macht die ze heeft ondergaan beter verklaard worden.

Nefertiti was van niet-koninklijke afkomst. Haar vader genaamd Eje was namelijk geen farao. Wel was hij een belangrijk man in de entourage van Akhenaten en bovendien de broer van koningin Teje. Verder diende hij als priester in de Aten-cultus en had als bevelhebber van de strijdswagens een belangrijke positie aan het hof. Dat hij Nefertiti's vader

²⁸ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 90.

²⁹ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 29.

³⁰ Ibidem, 36.

³¹ Ibidem.

³² M. Chubb, *Nefertiti Lived Here* (1998) 104.

³³ Van der Perre, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis', 83.

was kan worden bewezen door zijn titel: 'Vader van God' wat verwees naar zijn rol als de schoonvader van farao Akhenaten, en dus zijn rol als de vader van Nefertiti.³⁴

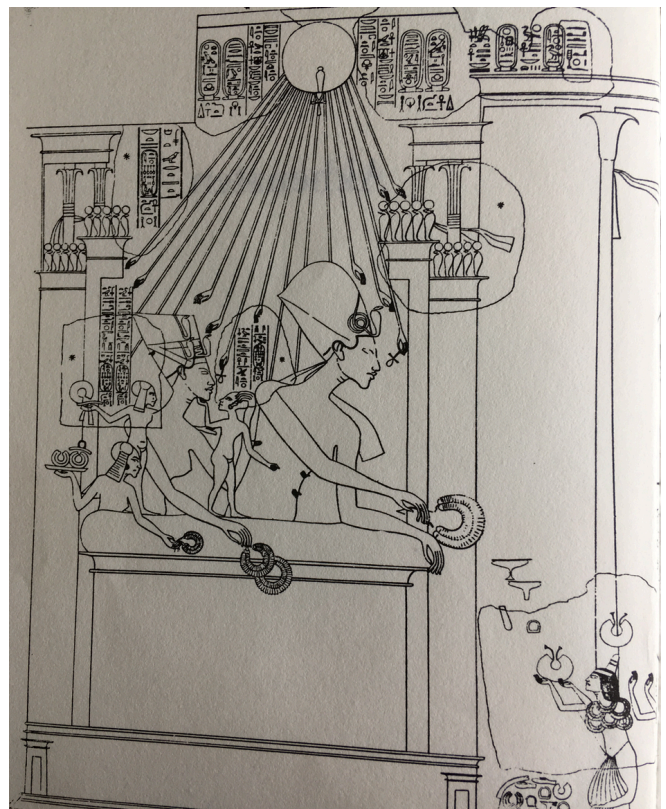
Waar Akhenaten koningin Teje als moeder had, was de moeder van Nefertiti, net als haar vader, niet-koninklijk. Zij was waarschijnlijk gestorven op het kraambed. Nu Nefertiti een moeder miste, werd deze rol ingevuld door de zus van koningin Teje, genaamd Tey. Zij werd de tweede vrouw van Eje en zorgde voor de opvoeding van Nefertiti. Dit kan bewezen worden aangezien zij de titel 'vroedvrouw van de koningin' kreeg.³⁵ Zij ontving hiervoor van het koninklijke koppel een gouden ketting als beloning. Eje kreeg ook een ketting voor zijn trouwe diensten. Deze scène is dan ook te zien op de reliëfs van Amarna in de tombe van Eje.³⁶ Het was ongekend voor een vrouw dit naast haar man te ontvangen, en dit duidde op het grote belang van Tey voor Nefertiti.³⁷

Afbeelding 4 Buste van koningin Teje, de moeder van Akhenaten.

Afbeelding 6 Oorspronkelijk reliëf en detailopname van Eje en Tey.

Afbeelding 5 Reconstructietekening van Akhenaten en Nefertiti die shebyu kettingen geven aan Eje en Tey.

³⁴ Aldred, *Akhenaten: King of Egypt*, 221, 222.

³⁵ C. Aldred, 'The End of the El-Amarna Period: I. The Family of Yuya', *The Journal of Egyptian Archaeology* 43:1 (1957) 39.

³⁶ Zinn, 'Women in Amarna', 260.

³⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 46, 47.

Concluderend kan gesteld worden dat Nefertiti's status enkel afgeleid was van haar rol als koningsvrouw en moeder van zes koninklijke dochters.³⁸ Ze was geen koningsdochter, dus haar afkomst hielp nauwelijks in het verwerven van haar latere macht.

1.2 De rol van Egyptische koninginnen

Alvorens we ons richten op Nefertiti schets ik eerst de bredere historische context van de positie van Egyptische vrouwen in het Nieuwe Rijk (1570-1070 v.C.). Zo kan Nefertiti's religieuze- en machtspositie beter vergeleken worden met deze vrouwen en valt te zeggen of ze een uitzonderlijke positie innam.

Alvorens mijn visie te bepleiten dat Nefertiti een uitzonderlijke religieuze- en machtspositie innam ten opzichte van andere koninklijke vrouwen in Egypte, wordt eerst naar alle Egyptische vrouwen gekeken tijdens de Amarna-periode. Ongeveer de helft van de Egyptische populatie was vrouw, maar hun bijdrage aan de samenleving werd door latere historici lang miskend, aangezien de focus altijd op de mannelijke rol lag. Na onderzoek werd erkend dat vrouwen uit Egypte hoog geachte leden waren van de gemeenschap en respect genoten.³⁹ Dit is te zien in hofdocumenten en privébriefen die onthullen dat vrouwen hun eigen legale identiteit hadden en dat ze volledig over hun eigendom konden beschikken zonder een mannelijke voogd. Dit is uniek voor die tijd, aangezien in veel andere antieke samenlevingen dit niet het geval was.⁴⁰ Bovendien mochten ze buitenshuis werken. Daartegenover stond dat veel Egyptische vrouwen niet konden schrijven en dat van ze verwacht werd dat ze trouwden en zorgden voor nageslacht.⁴¹

De koninklijke vrouwen van het Nieuwe Rijk hadden in tegenstelling tot de koninginnen in de perioden hiervoor meer macht. In plaats van enkel voor nageslacht te zorgen en haar echtgenoot te steunen, maakte de koningin nu een essentieel onderdeel uit van de heerschappij van haar echtgenoot. De farao had meerdere vrouwen, maar niet al zijn echtgenotes waren van gelijke status. De belangrijkste waren de gemalinnen: zij stonden als koningin naast de koning bij plechtige gebeurtenissen. Van haar kon verwacht worden dat ze moest regeren terwijl haar man afwezig was, of zij kon als regent optreden na de dood van

³⁸ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 55

³⁹ R. David, 'Understanding the lives of Ancient Egyptian women: the contribution of physical anthropology' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 181.

⁴⁰ Lesko, 'Women's Monumental Mark on Ancient Egypt', 6.

⁴¹ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 2, 3.

haar man wanneer haar zoon nog niet klaar was voor het koningschap.⁴² Zij werd onderscheiden door de titel Grote Vrouwe van de Koning, wat zichtbaar was door haar cartouche (ovale omcirkeling van de naam). Nefertiti kreeg deze titel ook toebedeeld.⁴³ Elke poging om te heersen zonder een gemalin werd een belediging jegens Maat, de goddelijke orde van het universum.⁴⁴ Nefertiti was de hoofdvrouw van Akhenaten, maar zij was niet de enige vrouw van de farao. Eén van hen was Kiya. Zij schonk Akhenaten wel een zoon, genaamd Tutankhaten (de latere Tutankhamun).⁴⁵ Nefertiti moest haar positie dus delen met meer vrouwen, al had zij als 'de grote koninklijke vrouwe' wel de hoogste status.⁴⁶

In de focus op de Amarna-periode (1348-1320 v.C.) was de status van deze koninklijke vrouwen dan ook buitengewoon. Zij waren betrouwbare partners van de koningen en hun zonen werden erkend als de opvolgers van de farao. Deze koninklijke vrouwen hadden een verscheidenheid aan religieuze en politieke plichten die de positie van de koninklijke familie versterkten.⁴⁷ Sommige koninginnen konden nog meer macht naar zich toetrekken: vrouwelijke heerschappij, hoewel verre van ideaal gevonden, kon geaccepteerd worden als politieke noodzakelijkheid in Egypte. Wel waren vrouwelijke heersers uitzonderlijk: koninklijke vrouwen moesten zich schikken naar patriarchale machtssystemen en konden deze traditie niet, of soms geringe tijd zoals bij Hatshepsut en Nefertiti, doorbreken.⁴⁸

In de focus op Nefertiti als koningin tijdens het Nieuwe Rijk, kan gesteld worden dat haar positie uitzonderlijk was. Dit gold ook voor Hatshepsut (1478-1458 v.C.), een andere koningin uit de Achtste Dynastie die net als Nefertiti farao is geworden. Hatshepsut trotseerde als vrouwelijke heerseres de traditie, maar slaagde hier niet volledig in. Zij moest zich als man verbeelden en beweerde de dochter te zijn van de god Amon-Ra om haar macht te legitimeren. Ondanks dat ze heerste over een periode van vrede en welvaart, waren er na haar dood serieuze pogingen haar naam uit de Egyptische geschiedenis te wissen.⁴⁹

⁴² J.A. Tyldesley, 'The role of Egypt's dynastic queens' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 275, Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 13, 18.

⁴³ Ibidem, 271.

⁴⁴ E. Feucht, 'Motherhood in Pharaonic Egypt' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 210.

⁴⁵ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 92.

⁴⁶ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 129, 130.

⁴⁷ Zinn, 'Women in Amarna', 256.

⁴⁸ Cooney, 'Women Achieved Enormous Power in Ancient Egypt'.

⁴⁹ Capel, Markoe, *'Mistress of the House, Mistress of Heaven'*, 36, Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 92, 238, Cooney, 'Women Achieved Enormous Power in Ancient Egypt', Z. Iskander, A. Badawy, *Brief History of Ancient Egypt* (1948) 69.

Vergelijken we Nefertiti met andere Egyptische gemalinnen, dan vormde zij net als Hatshepsut een uitzondering aangezien zij eerst gemalin werd, toen co-heerseres en toen farao. Alle andere Egyptische gemalinnen hebben deze hoge machtspositie niet in kunnen nemen. De verbeelding van Nefertiti is dan ook anders dan van andere Egyptische koninginnen. Ze werd niet alleen vaker afgebeeld, maar ook op een manier die impliceert dat ze een gelijke positie naast haar man innam.⁵⁰

Concluderend kunnen we stellen dat de machtspositie van Nefertiti in vergelijking met andere Egyptische koninginnen uitzonderlijk groot was. Dit is ook terug te zien in haar verbeeldingen.

1.3 De rol van koningen en koninginnen in de Egyptische religie

In dit hoofdstuk wil ik op basis van de literatuur uiteenzetten wat de positie van farao's was in de religie. Het doel is achtergrond te bieden waartegen in het volgende hoofdstuk aan de hand van de analyse de religieuze positie van Nefertiti beter begrepen kan worden.

De Egyptische koning nam de rol in van een tussenpersoon tussen de goden en de mensen. Hij werd voorgesteld als een sterfelijke met een menselijke moeder en kreeg na de dood van zijn voorganger een half-goddelijke status nu de god Amon-Ra zijn vader werd. Dit was echter na de verwerping door Akhenaten van deze hoofdgod niet meer mogelijk. In de Amarna-periode (1348-1320 v.C.) werd de farao dan ook voorgesteld als de zoon van Aten.⁵¹ Deze half-goddelijke status zorgde ervoor dat de koning zich kon distantiëren van zijn onderdanen, en enkel hij kon vooruit kijken op een hiernamaals tussen de goden.⁵²

In zijn officiële persona was de farao een god op aarde. Hij was de enige Egyptenaar die direct met de goden kon spreken en was daarom ook de hoofdpriester van alle religieuze culten. De belangrijkste taak van de farao was het handhaven van de *maat* in zijn land om de goden te verzoenen. *Maat* kan rechtvaardigheid of waarheid betekenen en was een abstract concept wat stond voor de ideale status van het universum en iedereen hierin.⁵³

Naast de koning stond de koningin. Zij was de belangrijkste en machtigste vrouw in het land.⁵⁴ Haar rol in de Egyptische religie was dat zij een noodzakelijke aanvulling vormde

⁵⁰ Capel, Markoe, *'Mistress of the House, Mistress of Heaven'*, 112.

⁵¹ Holmes, *She was Queen of Egypt*, 50.

⁵² Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 71, 72.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ D. Sweeney, 'Forever Young? The Representation of Older and Ageing Women in Ancient Egyptian Art', *Journal of the American Research Center in Egypt* 41 (2004) 84.

op de koning als hoofdpriesteres. Koninginnen dienden bovendien in de goden verering als danseressen, zangeressen en musici. Zij bespeelden dan ook vaak de sistra om de goden te kalmeren. Dit waren attributen van Hathor, de godin van de vruchtbaarheid, en dochter van zonnegod Ra.⁵⁵ Veel koninginnen dienden dan ook in haar cultus.⁵⁶ Verder werd van de koningin verwacht de farao's seksueel te prikkelen. Zo werd de wedergeboorte van de farao verzekerd. Zij zorgden ervoor dat de eeuwige cyclus van het koningschap werd hernieuwd en gegarandeerd.⁵⁷

Echter was de rol van Egyptische koninginnen in de religie niet zo zichtbaar als die van mannen. Vaak was enkel hij de focus van monumentale tempelinscripties.⁵⁸ Dit kwam doordat als aan de koningin een te grote religieuze rol werd gegeven, dit af zou doen aan de religieuze autoriteit van de koning.⁵⁹

In het volgende hoofdstuk zal aan de hand van het analysemodel de religieuze positie van Nefertiti onderzocht worden. Het zal blijken dat zij hierin een uitzonderlijke positie innam en zich zo onderscheidde van andere Egyptische koninginnen.

⁵⁵ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 209.

⁵⁶ Aldred, *Akhenaten: King of Egypt*, 223, 224.

⁵⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 124, Williamson, 'Alone Before the God', 189, 190, 191.

⁵⁸ S. Onstine, 'Women's participation in the religious hierarchy of Ancient Egypt', in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 218-229.

⁵⁹ Williamson, 'Alone Before the God', 183.

Hoofdstuk 2: Offer-scènes van Nefertiti

Om Nefertiti's religieuze- en machtspositie vlak voor, ten tijde van en na de Amarna-periode (1348-1320 v.C.) te kunnen onderzoeken is een iconografisch- en iconologisch analysemodel gebruikt, toegepast op offer-scènes van Nefertiti. Dit is bij bronnen en methoden al toegelicht.

2.1 Kwantitatieve analyse

De negentien reliëfs van offer-scènes van Nefertiti zijn in vijf verschillende categorieën verdeeld, te zien in tabel 1. Deze categorieën zijn in de tijd geplaatst waardoor Nefertiti's rol in de verering van Aten door de tijd heen bestudeerd kon worden. Bij de iconografische analyse zullen de resultaten van de onderliggende tabel en grafiek worden verklaard.

60

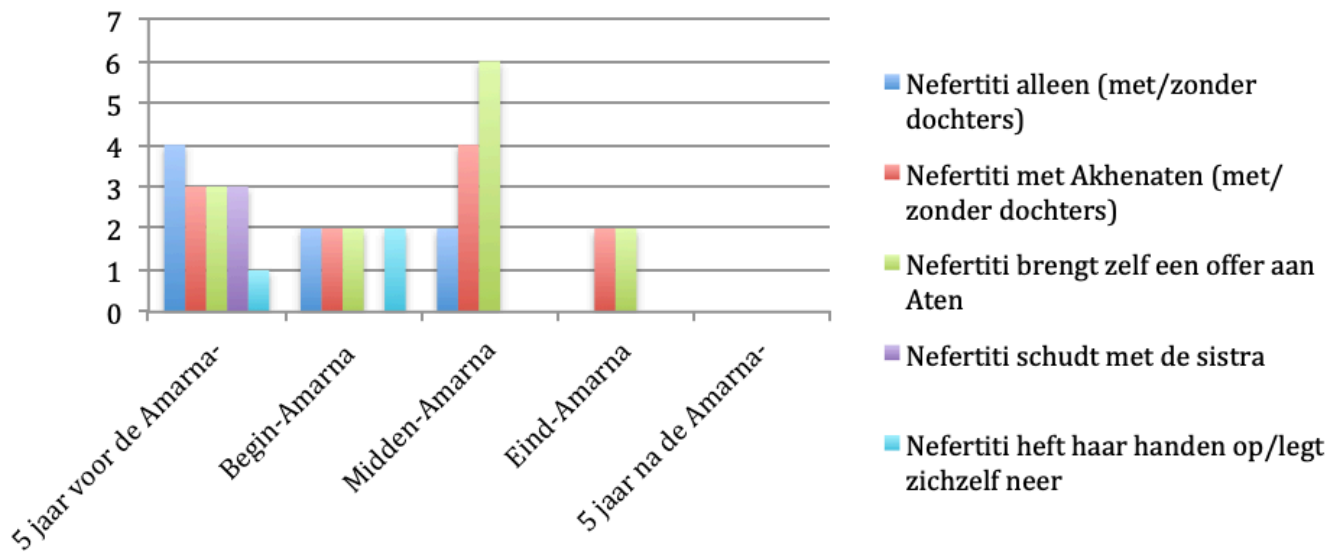
	5 jaar voor de Amarna-periode (1353-1348 v.C.)	Begin-Amarna (1348-1339 v.C.)	Midden-Amarna (1338-1330 v.C.)	Eind-Amarna (1329-1320 v.C.)	5 jaar na de Amarna-periode (1320-1315 v.C.)
Nefertiti alleen (met/zonder dochters)	4	2	2	0	0
Nefertiti met Akhenaten (met/zonder dochters)	3	2	4	2	0
Nefertiti brengt zelf een offer aan Aten	3	2	6	2	0
Nefertiti schudt met de sistra	3	0	0	0	0
Nefertiti heft haar handen op/legt zichzelf neer	1	2	0	0	0

Tabel 1 De negentien reliëfs van offer-scènes van Nefertiti verdeeld in vijf categorieën.

⁶⁰ De negentien reliëfs zijn in vijf categorieën verdeeld. Het totaal aantal nummers ligt hoger dan negentien aangezien sommige reliëfs in meerdere categorieën verdeeld konden worden. Elk reliëf maakt namelijk het onderscheid: Nefertiti alleen of met Akhenaten, en vervolgens wordt er naar Nefertiti's handeling in de verering van Aten gekeken: brengt ze zelf een offer, schudt ze met de sistra of heft ze haar handen op/legt ze zichzelf neer voor Aten.

In deze categorieën is er een onderscheid gemaakt tussen Nefertiti die zelf Aten vereert of dit met Akhenaten doet aangezien dit veel kan zeggen over Nefertiti's religieuze- en machtspositie. Dit zal later worden toegelicht. Ook is het belangrijk om te duiden of Nefertiti zelf een offer brengt aan Aten, of enkel de vrouwelijke religieuze rol uitvoert waarin ze met de sistra schudt of haar handen opwerpt. Ook dit is een belangrijk detail om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Reliëfs van offerscènes van Nefertiti (1353-1315 v.C.)

Grafiek 1 Reliëfs van offerscènes van Nefertiti (1353-1315 v.C.).

2.2 Iconografische analyse

Hieronder zal per categorie één reliëf worden uitgelicht. Zo wordt Nefertiti's groeiende religieuze- en machtspositie nog zichtbaarder gemaakt.⁶¹

⁶¹ De gegevens die onder de vijf reliëfs van offerscènes verstrekt zullen worden zijn de vindplaats en de datering van het reliëf. Zo zal hier de algemene historische context worden geschetst. Vervolgens zullen er de volgende vragen worden beantwoord: met wie is Nefertiti afgebeeld? Wat is haar verhouding tot de andere persoon? Wat is haar houding ten opzichte van Aten? Brengt ze een offer aan Aten of schudt ze met de sistra? Er is voor deze vragen gekozen omdat ze een goed beeld kunnen geven van de religieuze rol die Nefertiti op het reliëf inneemt en wat dit zegt over haar machtspositie. (Dit is al toegelicht bij bronnen en methoden).

Reliëf 1: afkomstig uit categorie één: Nefertiti offert alleen aan Aten.

Afbeelding 7 Reconstructietekening van een reliëf gemaakt in Karnak.

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf afkomstig uit Karnak. Dit reliëf is gevonden in de Aten tempel die Akhenaten (toen nog Amenhotep IV) hier had laten bouwen. Dit gebeurde in de beginperiode van zijn heerschappij, voordat hij in zijn zesde regeringsjaar naar Amarna trok.

Op dit reliëf is enkel Nefertiti met haar oudste dochter Meritaten zichtbaar die offeren aan het altaar van de Aten, wiens zonnestralen zich beschermend ontfermen over de koningin en haar dochter. Nefertiti is duidelijk groter afgebeeld dan haar dochter wat kan wijzen op haar grotere belang voor Aten. Nefertiti brengt zelf geen offer aan Aten maar schudt net als haar dochter met de sistrum, dit was een instrument gebruikt in de cultus van Hathor om de goden te verzoenen.⁶²

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat deze offerscènes waarbij Nefertiti alleen of met haar dochter aan Aten offert vooral voorkomen voor de

⁶² Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 209.

Amarna-periode. Dit is een belangrijk gegeven voor Nefertiti's religieuze- en machtspositie en zal in de iconologische analyse worden verklaard.

Reliëf 2: afkomstig uit categorie twee: Nefertiti offert samen met Akhenaten.

Afbeelding 8 De koninklijke familie offert aan Aten.

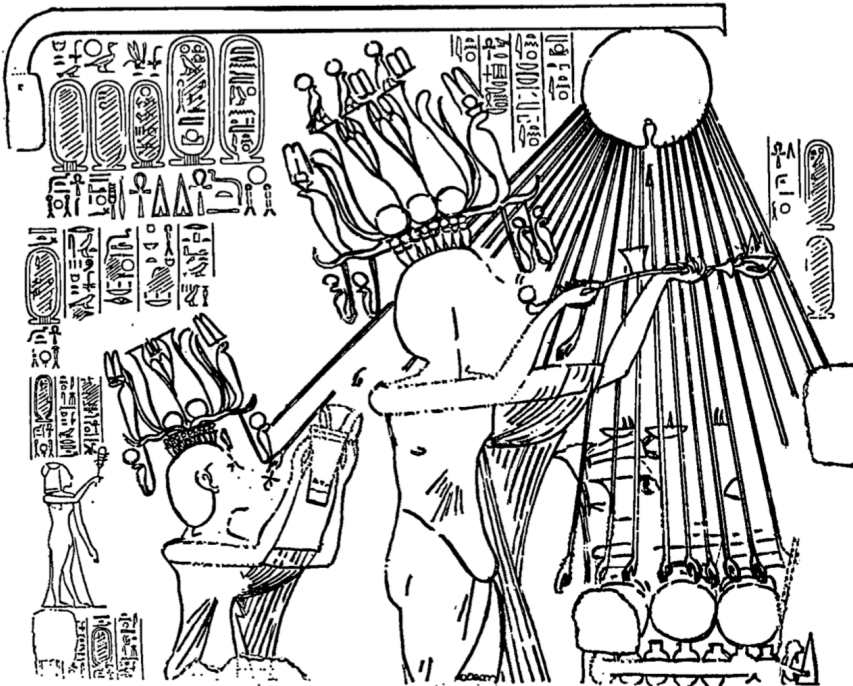
Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf afkomstig uit de Koninklijke Tombes van Amarna. Dit reliëf werd in het midden van de Amarna-periode gemaakt (tussen 1338-1330 v.C.).

Op dit reliëf is Akhenaten te zien die samen met zijn gemalin Nefertiti en hun twee dochters offeren aan Aten. Het is opmerkelijk dat Nefertiti niet meer de sistra schudt en deze taak heeft overgedragen aan haar twee dochters. Nu offert ze zelf ook aan Aten, wat implicaties heeft voor haar religieuze- en machtspositie. Wel is ze kleiner afgebeeld in verhouding tot Akhenaten en ontvangt ze minder zonnestrallen van Aten. Verder draagt Nefertiti hier haar beroemde cap-crown, maar dit zal in hoofdstuk drie worden toegelicht als het over Nefertiti's kroongebruik gaat.

In de grafiek komt duidelijk naar voren dat deze offerscènes waarbij Nefertiti samen met Akhenaten aan Aten offert vooral voorkomen in de middenperiode van Amarna. Dit is

een belangrijk gegeven voor Nefertiti's religieuze- en machtspositie en zal in de iconologische analyse worden behandeld.

Reliëf 3: afkomstig uit categorie drie: Nefertiti brengt zelf een offer aan Aten.

Afbeelding 9 Offerscène van Akhenaten en Nefertiti.

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf gevonden in de Koninklijke Tombe van Amarna. Dit reliëf is afkomstig uit het einde van de Amarna-periode (1329-1320 v.C.).

Op dit reliëf is Akhenaten het grootst verbeeld die offert aan Aten. Achter hem staat Nefertiti die ook zelf een offer brengt. Haar oude rol van het schudden met de sistra is overgenomen door haar oudste dochter Meritaten, die kleiner verbeeld is dan zij. Vooral Akhenaten mag genieten van de zonnestrallen van Aten maar desondanks krijgt Nefertiti er een paar toebedeeld. Opvallend aan dit reliëf zijn de atef-kronen die het koppel draagt, wat veel zegt over Nefertiti's religieuze- en machtspositie aan het einde van de heerschappij van Akhenaten. Dit wordt verder toegelicht in hoofdstuk drie.

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat deze offerscènes waarbij Nefertiti wanneer ze naast Akhenaten staat zelf een offer brengt aan Aten vooral voorkomt in de middenperiode van Amarna. Dit is een belangrijk gegeven voor Nefertiti's religieuze- en machtspositie en zal in de iconologische analyse van 2.3 verder worden behandeld.

Reliëf 4: afkomstig uit categorie vier: Nefertiti schudt met de sistra.

Afbeelding 10 Reliëf van Akhenaten en Nefertiti die offeren aan Aten.

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf afkomstig uit Karnak. Dit reliëf is te vinden in de Tempel van Aten en is gemaakt in de periode voor Amarna in de beginjaren van de heerschappij van Akhenaten (1353-1348 v.C.) toen hij nog Amenhotep IV heette.

Op het reliëf is de farao te zien, afgebeeld met zijn blauwe overwinningskroon (khepresh) die een schaal met wierook offert aan Aten. Nefertiti draagt de Hathor-kroon en schudt met de sistrum.⁶³ Nefertiti is hier duidelijk kleiner afgebeeld dan Akhenaten en neemt meer de traditionele positie in van koninginnen die in de goden verering vooral met de sistra schudden om de goden te kalmeren. Bovendien neemt Nefertiti een minder centrale positie in onder de zonnestralen van Aten dan Akhenaten.

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat deze offerscènes waarbij Nefertiti enkel met de sistra schudt enkel voorkomt in de periode voor Amarna. Dit zegt veel over haar religieuze- en machtspositie in die tijd en wordt toegelicht in de iconologische analyse.

⁶³ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 220.

Reliëf 5: afkomstig uit categorie vijf: Nefertiti heft haar handen op/werpt zichzelf voor Aten.

Afbeelding 11 Reliëf waarbij Nefertiti haar handen opheft in de verering voor Aten.

Dit reliëf is gegraveerd in een grensstele afkomstig uit Amarna. Dit werd gemaakt tijdens het zesde regeringsjaar van Akhenaten. Dit is eerste jaar dat zich afspeelde in Amarna. In dit jaar zijn dan ook veel grenssteles opgezet om de grenzen van de nieuwe stad af te bakenen.

Op het reliëf is Nefertiti te zien die haar handen opwerpt in de verering voor Aten. Achter haar is haar dochter Meritaten kleiner afgebeeld die met de sistra schudt.

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat offerscènes waarbij Nefertiti haar handen opwerpt of zichzelf neerwerpt in de verering voor Aten enkel voorkomen in de periode voor Amarna of in de beginperiode van Amarna. Dit geeft implicaties voor Nefertiti's religieuze rol en zal later worden toegelicht.

2.3 Iconologische analyse

In deze iconologische analyse zullen de resultaten van de kwantitatieve en iconografische analyse worden geduid in hun historische context. Bovendien zal onderzocht worden of deze resultaten overeenstemmen met de wetenschappelijke literatuur. Zo kan aan de hand van de resultaten van de offerscènes van Nefertiti de ontwikkeling van haar groeiende positie op religieus en politiek vlak worden verklaard.

In de grafiek is te zien dat offerscènes waarbij Nefertiti alleen of met haar dochter aan Aten offert vooral voorkomen voor het begin van de Amarna-periode. In deze periode werd

Nefertiti in de verering van Aten in Karnak en Heliopolis alleen afgebeeld en niet met de farao. Dit vertelt ons dat Nefertiti's religieuze- en machtspositie in deze tijd nog laag was. Want als Akhenaten achter Nefertiti zou staan, dan doet dit af aan zijn autoriteit, en stond hij voor haar, dan zou hij alle macht en toegang tot Aten naar zich toetrokken hebben. Door zijn afwezigheid kon Akhenaten zijn superieure status als haar echtgenoot en koning behouden en zo kon de focus op de vroomheid van Nefertiti blijven. Kijken we naar de wetenschappelijke literatuur dan waren veel vroegere Egyptologen zoals Aldred, Chubb, Holmes en Lesko het niet eens met mijn visie. Zij zagen deze scènes waarin Nefertiti alleen offert juist als bewijs dat Nefertiti, en niet haar man, hier de hogepriester van Aten was en de dominante figuur in zijn cultus.⁶⁴ De visie van de Egyptologe J. Williamson kwam wel met mijn visie overeen. Zij zag al in 2015 dat dit juist een teken was van Nefertiti's relatief lage religieuze- en machtspositie.⁶⁵

Verder blijkt uit de grafiek dat enkel in de periode voor Amarna Nefertiti met de sistra schudt, het muziekinstrument van Hathor.⁶⁶ Het was de taak van Egyptische koninginnen met dit instrument te schudden om zo de goden te verzoenen. In de periode in Amarna schudt Nefertiti hier niet meer mee, enkel haar dochters. Dit komt overeen met de wetenschappelijke literatuur die stelt dat in de beginperiode van de heerschappij van Akhenaten de cultus van Aten nog bestond naast de oude religieuze orde. Na het vierde regeringsjaar van Akhenaten werden veel traditionele goden verworpen. Hathor mocht echter wel nog bestaan naast Aten.⁶⁷ Het feit dat Nefertiti niet meer werd verbeeld met de sistrum in Amarna kan weergeven dat Nefertiti een erg belangrijke rol kreeg in de verering van Aten en zich niet meer bezig mocht houden met muziekinstrumenten van andere goden dan van Aten. Ook op een andere manier kan dit wijzen op haar groeiende religieuze rol: ze stijgt anders dan andere Egyptische koninginnen boven deze taak uit en neemt meer 'mannelijke' religieuze rollen op zich die vooral voorbehouden waren aan farao's, zoals het zelf offers brengen aan Aten.⁶⁸

De wetenschappelijke literatuur laat nog op een andere manier blijken dat het Atenisme in Amarna afstand neemt van de oude religieuze orde. Nefertiti is namelijk verbeeld op reliëfs in de vier hoeken van de sarcofaag van Akhenaten. Normaal gesproken werd deze plek ingenomen door vier traditionele godinnen die de koning zouden beschermen. Bij

⁶⁴ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 22, Capel, Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven*, 112.

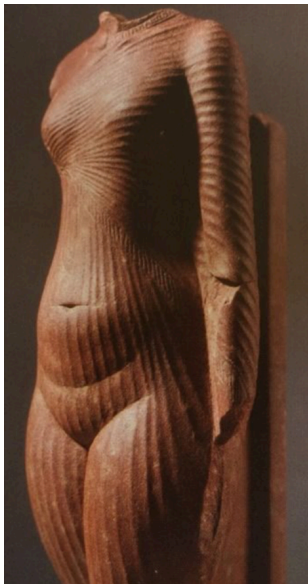
⁶⁵ Williamson, 'Alone Before the God', 184.

⁶⁶ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 209.

⁶⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 73, 74.

⁶⁸ Ibidem, 223, 224.

Akhenaten was dit dus Nefertiti. Dit kwam doordat bij het Atenisme de traditionele godinnen geen optie meer waren. Nefertiti werd hier verbeeld als godin wat bovendien kan wijzen op de grote religieuze positie die ze aan het einde van de heerschappij van Akhenaten innam.⁶⁹

Afbeelding 12 Torso van Nefertiti die met haar rondere vormen afgebeeld werd als een liefdesgodin zoals Hathor. Afkomstig uit de periode voor Amarna.

Afbeelding 13 Fragment van de sarcofaag van Akhenaten, waarop Nefertiti (en niet een traditionele godin) is afgebeeld.

Ook is in de grafiek te zien dat enkel voor en aan het begin van de Amarna-periode Nefertiti is afgebeeld waarbij ze zichzelf neerwerpt of haar handen opheft voor Aten. Dit kan getuigen van haar volledige onderwerping aan de god en kan wijzen op haar lagere religieuze- en machtspositie aan het begin van de heerschappij van Akhenaten. Het is niet mogelijk deze visie te vergelijken met de wetenschappelijke literatuur aangezien hier nog geen verklaring voor gegeven is. Dit is een interessant punt wat door mijn grafiek naar voren is gekomen en hier kan later door historici nog meer onderzoek naar worden gedaan.

Verder is in de grafiek te zien dat vooral in het midden en aan het einde van de Amarna-periode Nefertiti zelf een offer brengt aan Aten. Dit geeft een indicatie van haar grote religieuze positie die ze nu heeft ingenomen aangezien dit normaal een rol was die enkel voorbehouden werd aan de farao. Dit komt overeen met de wetenschappelijke literatuur die bovendien stelt dat Nefertiti aan het einde van de heerschappij van Akhenaten in Amarna de religieuze gelijke werd van Akhenaten. Dit was te zien in haar benadering naar Aten toe: ze offerde soms hetzelfde als haar man, maar had ook de vrijheid andere offers te brengen. Zij doorbrak de traditie waarbij enkel de koning, als hoofdpriester van alle cultussen, offers

⁶⁹ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 147, 148.

bracht aan de goden.⁷⁰ Ook in het antwoord van Aten kwam deze gelijkwaardigheid terug: zij bevond zich vaak op een centrale positie onder de stralen van Aten en kreeg van de god net zoveel *ankh*-tekens (levenstekens) als Akhenaten toegereikt.⁷¹ Haar hoge religieuze status in een wereld door de koning gedomineerd was overduidelijk.⁷²

De wetenschappelijke literatuur geeft een verklaring voor de belangrijke religieuze positie die Nefertiti innam in Amarna. Haar religieuze status zou flink gestegen zijn door het feit dat nu in Amarna veel oude vruchtbaarheidsgodinnen grotendeels waren weggefallen. Akhenaten had een nieuw vruchtbaarheidssymbool nodig. Nefertiti werd zo verbeeld en ging bovendien in Amarna functioneren in een nieuwe godentriade van Aten de Schepper als vader en Akhenaten en Nefertiti als zijn kinderen.⁷³ Op deze manier bedreigde Nefertiti niet langer Akhenaten's autoriteit. Zij waren nu goddelijke gelijken en nu versterkte Nefertiti's aanwezigheid de religieuze autoriteit van Akhenaten juist, en kreeg zij ook volledige toegang tot de god Aten.⁷⁴ Bovendien werd Nefertiti's religieuze status versterkt doordat de enige mensen die contact hadden met Aten, Akhenaten en Nefertiti waren. Zij dienden als tussenpersonen in de verstandhouding tussen hun onderdanen en Aten.⁷⁵ Haar religieuze machtspositie werd dus versterkt in Amarna en haar rol in de Aten-cultus werd hier gelijk aan die van Akhenaten.⁷⁶

Wel is opvallend aan de grafiek dat van de laatste tijdsperiode (vijf jaar na Amarna) geen reliëfs van offerscènes gevonden zijn. Dit zou de periode zijn waarop Nefertiti zelf farao is geworden. Logisch zou het zijn dat ze zichzelf heeft laten afbeelden waarin ze offert voor Aten. Een verklaring voor het feit dat deze reliëfs ontbreken kan zijn dat aangezien Nefertiti een zo hoge machtspositie als vrouw innam dat dit er later voor zorgde dat elke herinnering hieraan door latere farao's werd uitgewist. Dit kan wellicht verklaard worden door het feit dat een vrouw die de mannelijke rol van farao aannam niet in samenhang was met de kosmische orde en de *maat* die de koning moest handhaven. Net zoals dit bij de vrouwelijke farao Hatshepsut (1478-1458 v.C.) is gebeurd, kan dit ook bij Nefertiti het geval zijn geweest.⁷⁷

⁷⁰ Samson, 'Nefertiti's Regality', 91.

⁷¹ Capel, Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven*, 112.

⁷² Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 52.

⁷³ Zinn, 'Women in Amarna', 260.

⁷⁴ Williamson, 'Alone Before the God', 189.

⁷⁵ Ikram, 'Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna', 101.

⁷⁶ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 4, 146, Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 209.

⁷⁷ M. Abram, 'The Power Behind the Crown: Messages Worn by Three New Kingdom Egyptian Queens', *Studia Antiqua* 5:1 (2007) 8.

Het analysemodel laat dus zien dat in de jaren voor- en de beginjaren van Amarna Nefertiti's religieuze positie nog laag was. Dit groeide tijdens de periode in Amarna en aan het einde hiervan nam Nefertiti een gelijke religieuze status als die van Akhenaten aan. Dit zorgde voor machtslegitimatie en stelde haar in staat uiteindelijk farao te worden. Nefertiti's machtspositie zal in het volgende hoofdstuk behandeld worden.

Hoofdstuk 3: Het kroongebruik van Nefertiti

Om Nefertiti's religieuze- en machtspositie vlak voor, ten tijde van en na de Amarna-periode (1348-1320 v.C.) te kunnen onderzoeken is een iconografisch- en iconologisch analysemodel gebruikt, toegepast op het kroongebruik van Nefertiti. Dit is bij bronnen en methoden al toegelicht.

3.1 Kwantitatieve analyse

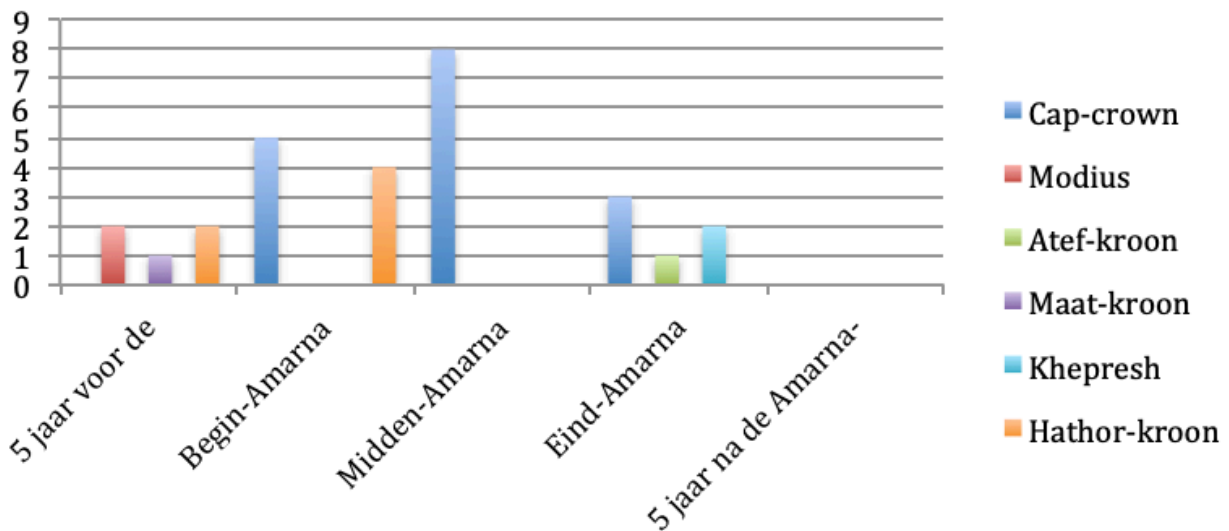
Op de 28 reliëfs gevonden van Nefertiti draagt ze zes verschillende kronen (te zien in de tabel).⁷⁸ Deze zes kronen zullen de zes categorieën zijn. De analyse welke kroon Nefertiti op welk moment in de tijd droeg kan veel inzichten bieden in de religieuze- en vooral de machtspositie van Nefertiti. De resultaten zullen bij de iconografische analyse worden verklaard.

	5 jaar voor de Amarna-periode (1353-1348 v.C.)	Begin-Amarna (1348-1339 v.C.)	Midden-Amarna (1338-1330 v.C.)	Eind-Amarna (1329-1320 v.C.)	5 jaar na de Amarna-periode (1320-1315 v.C.)
Cap-crown	0	5	8	3	0
Modius	2	0	0	0	0
Atef-kroon	0	0	0	1	0
Maat-kroon	1	0	0	0	0
Khepresh	0	0	0	2	0
Hathor-kroon	2	4	0	0	0

Tabel 2 De 28 reliëfs van het kroongebruik van Nefertiti verdeeld in zes categorieën.

⁷⁸ De nemes en khat zijn hoofdkleden en worden soms ook door Nefertiti gedragen, maar zullen niet worden meegenomen in deze scriptie aangezien het hier om kronen gaat. Dit biedt wel leuke inzichten voor vervolgonderzoek.

Reliëfs van kroongebruik van Nefertiti (1353-1315 v.C.)

Grafiek 2 Reliëfs van kroongebruik van Nefertiti (1353-1315 v.C.)

3.2 Iconografische analyse

Hieronder zal per categorie één reliëf worden uitgelicht. Zo wordt Nefertiti's groeiende religieuze- en machtspositie nog zichtbaarder gemaakt.⁷⁹

⁷⁹ De gegevens die onder de zes reliëfs van kroongebruik zullen worden gegeven zijn de vindplaats en de datering van het reliëf. Zo zal hier de algemene historische context worden geschetst. Vervolgens zullen er de volgende vragen worden beantwoord: Welke kroon draagt Nefertiti? Is Nefertiti alleen afgebeeld of draagt een ander ook een kroon? Wat is dit voor kroon? Wat zegt dit over de relatie van de afgebeelde personen? Er is voor deze vragen gekozen omdat zo te achterhalen is welke kronen Nefertiti wanneer, waar en naast wie opzet zodat op die manier iets gezegd kan worden over haar machtspositie door de tijd heen.

Reliëf 1: afkomstig uit categorie één: de cap-crown.

Afbeelding 14 Reliëf van Akhenaten en Nefertiti met hun drie dochters.

Dit reliëf is afgebeeld op een grensstele van Amarna en is gemaakt tijdens de middenperiode van Amarna (1338-1330 v.C.).

Op dit reliëf zijn Akhenaten (links) en Nefertiti (rechts) zichtbaar. Akhenaten houdt één dochter vast en Nefertiti de andere twee. Akhenaten draagt hier de khepresh, dit is een blauwe mannelijke overwinningskroon. Nefertiti draagt daar de vrouwelijke variant van: de cap-crown. Deze afgeplatte kroon is ook blauw. Verder zitten Nefertiti en Akhenaten in gelijke verhoudingen tegenover elkaar en duidelijk is de genegenheid te zien. Wel is het opvallend dat Akhenaten op een eenvoudige zetel zit, terwijl Nefertiti op een koninklijke zetel zit versierd met de sema-tawy: de papyrus- en lelieplant die symbool staan voor de eenheid van Boven- en Beneden-Egypte. Dit kan een implicatie van haar hoge status zijn.⁸⁰

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat Nefertiti gedurende de hele Amarna-periode (1348-1320 v.C.) de cap-crown draagt. Wat dit precies zegt over haar religieuze- en machtspositie wordt in de iconologische analyse toegelicht.

⁸⁰ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 220.

Reliëf 2: afkomstig uit categorie twee: de modius.

Afbeelding 15 Reliëf waar Nefertiti een modius draagt omgeven met het uraeus symbool.

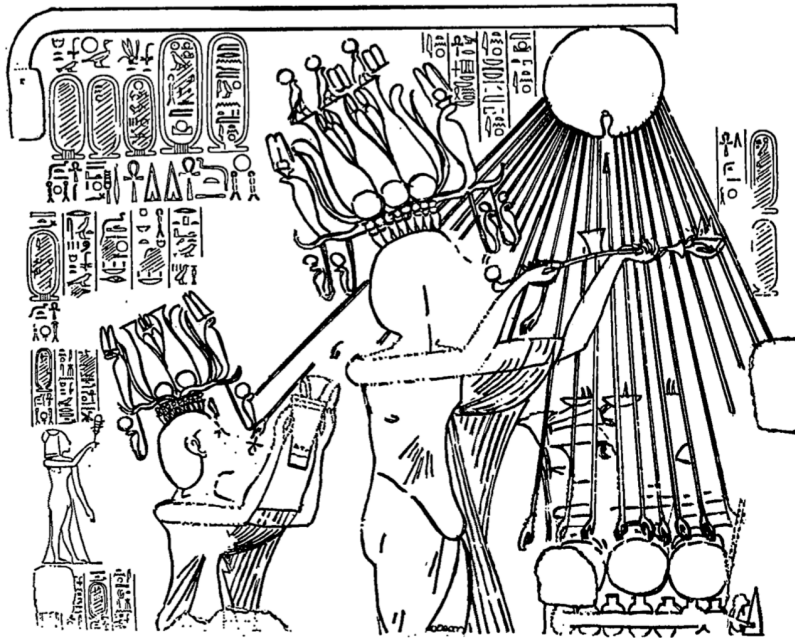
Dit reliëf is afkomstig uit Karnak en is gemaakt ten tijde van de eerste jaren van de heerschappij van Akhenaten voor de verhuizing naar Amarna.

Nefertiti is hier zichtbaar die als hoofddekseel de modius draagt omgeven door de uraeus. De modius was een afgeplatte cilindrische kroon en werd vaak gedragen door de traditionele godin Mut, zij was de vrouw van de oude hoofdgod Amon. De uraeus was een rechtopstaande cobra die de koning of koningin zou beschermen tegen vijanden.⁸¹

In de grafiek komt duidelijk naar voren dat Nefertiti enkel voor de Amarna-periode de modius kroon droeg. Dit kan verklaard worden doordat in de periode voor Amarna Nefertiti nog geassocieerd kon worden met de oude traditionele godinnen zoals Mut. Dit was niet meer mogelijk in Amarna toen de oude hoofdgod Amon vervangen werd door Aten. Hierdoor werd het onmogelijk voor Nefertiti nog het hoofddekseel van de vrouw van de verbannen god te dragen.

⁸¹ Abram, 'The Power Behind the Crown', 12.

Reliëf 3: afkomstig uit categorie drie: de Atef-kroon.

Afbeelding 16 Reliëf waar Akhenaten en Nefertiti een atef-kroon dragen.

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf afkomstig uit de Koninklijke Tombe van Amarna. Dit reliëf is gemaakt tijdens het einde van de Amarna-periode (1329-1320 v.C.) tijdens de laatste jaren van de heerschappij van Akhenaten.

Dit reliëf kwam al eerder bij hoofdstuk twee voor waar het draaide om de offerscène, maar hier wordt de focus op de kroon gelegd. Nefertiti en Akhenaten dragen hier een atef-kroon. Dit was een kroon die enkel gedragen werd door de farao. Het feit dat Nefertiti deze kroon draagt in een religieuze ceremonie benadrukt haar grote religieuze- en machtspositie.⁸²

Na mijn onderzoek komt in de grafiek duidelijk naar voren dat er enkel reliëfs van Nefertiti die de atef-kroon draagt aanwezig zijn aan het einde van de Amarna periode. Dit zou verklaard kunnen worden doordat Nefertiti's religieuze- en machtspositie aan het begin van de heerschappij van Akhenaten nog niet voldoende was om haar met deze kroon af te beelden. Dit zal in de iconologische analyse verder worden uitgediept.

⁸² Abram, 'The Power Behind the Crown', 11.

Reliëf 4: afkomstig uit categorie vier: de Maat-kroon.

Afbeelding 17 Reliëf van Akhenaten met de khepresh en Nefertiti met de maat-kroon.

De reconstructietekening is gemaakt van een reliëf afkomstig uit Karnak. Dit gebeurde dus in de eerste jaren van de heerschappij van Akhenaten voor de verhuizing naar Amarna.

Op het reliëf is Akhenaten zichtbaar met de khepresh en Nefertiti draagt hier de Maat-kroon. Dit is een hoofdtooi met veer en werd altijd gedragen door de godin Maat. Zij was de goddelijke personificatie van *maat*. Dit stond voor de goddelijke orde van het universum en het was aan de farao dit te handhaven. Maat werd bovendien als dochter van de zonnegod Ra beschouwd.⁸³

In de grafiek komt naar voren dat Nefertiti enkel de Maat-kroon droeg in de periode voor Amarna. Dit kan verklaard worden doordat het Atenisme in de periode voor Amarna nog niet zo ver doorgevoerd was dat andere traditionele goden niet meer vereerd mochten worden. Maat was er hier één van en de religieuze positie van Nefertiti voor Amarna was nog niet zo groot dat ze zelf als godin vereerd werd. Pas in Amarna werd zij als godin vereerd en nam ze de taak van de oude traditionele godinnen over.

⁸³ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 146.

Reliëf 5: afkomstig uit categorie vijf: de Khepres.

Afbeelding 18 Reliëf van waarschijnlijk Nefertiti (links) en Akhenaten (rechts).

Dit reliëf is gegraveerd in een stele in Amarna en is gemaakt aan het einde van de Amarna-periode (1329-1320 v.C.).

Op het reliëf zijn twee koninklijke figuren te zien. De linkerfiguur draagt de khepres, en de rechterfiguur draagt de dubbele kroon: die symboliseert de eenheid van Boven- en Beneden-Egypte. Waarschijnlijk zijn dit Nefertiti (links) en Akhenaten (rechts) aangezien Akhenaten een liefkozend gebaar maakt naar Nefertiti en duidelijk de vrouwelijke vormen van Nefertiti zichtbaar zijn.⁸⁴

In de grafiek komt naar voren dat de enige periode waarin Nefertiti verbeeld is met de khepres aan het einde van de Amarna-periode is. Dit kan verklaard worden doordat Nefertiti's religieuze- en machtspositie dan al zo groot is dat ze deze mannelijke faraokroon kan dragen. In de iconologische analyse zal dit verder worden toegelicht.

⁸⁴ Abram, 'The Power Behind the Crown', 11.

Reliëf 6: afkomstig uit categorie zes: de Hathor-kroon.

Afbeelding 19 Reliëf waarop afgebeeld de koninklijke familie die offert aan Aten. Nefertiti draagt de Hathor-kroon en Akhenaten de khepresh.

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf gegraveerd in grensstele S. Grenssteles waren tabletten die aan de grenzen van Amarna werden gezet om de plaats af te bakenen. Deze stele komt uit de beginperiode van Amarna (1348-1339 v.C.).

Op dit reliëf is de verering van Aten gespiegeld afgebeeld. Akhenaten is de centrale persoon en draagt de khepresh. Nefertiti is achter hem afgebeeld en draagt de Hathor-kroon. Dit is een kroon met twee hoorns en daartussen een zonnescijf. Deze kroon is afkomstig van de traditionele godin Hathor, ook wel de dochter van de zonnegod Ra. Zo kan de zonnescijf worden verklaard.⁸⁵

In de grafiek van 3.1 is te zien dat Nefertiti enkel afgebeeld is met de Hathor-kroon voor- en aan het begin van de Amarna-periode. Dit kan verklaard worden doordat het Atenisme in deze periode nog niet zo streng doorgevoerd was dat ook andere traditionele goden vereerd mochten worden. Ook was de religieuze positie van Nefertiti nog niet zo groot in deze tijd. Later neemt haar religieuze positie toe en wordt ze zelfs vereerd als godin. Aan het begin van de heerschappij van Akhenaten is dit nog niet het geval en vereerd ze een andere godin: Hathor. Dit wordt verder toegelicht in de iconologische analyse.

⁸⁵ Abram, 'The Power Behind the Crown', 3, 9.

3.3 Iconologische analyse

Het kroongebruik van Nefertiti wordt hieronder iconologisch geanalyseerd om zo de religieuze- en machtspositie van Nefertiti te kunnen onderzoeken. Dit kroongebruik wordt dan in een historisch kader geplaatst. Bovendien wordt er ook onderzocht of er een synthese is tussen de resultaten en de wetenschappelijke literatuur.

De keuze om het kroongebruik van Nefertiti te onderzoeken is gemaakt omdat in het symbolische en religieuze Egypte in de tijd van de Amarna periode, kronen niet alleen iets konden zeggen over de autoriteit van de persoon die de kroon droeg maar ook persoonlijke en politieke agenda's konden onthullen.⁸⁶

Kijken we naar de grafiek van 3.1 dan zien we dat Nefertiti enkel verbeeld is met de Hathor-kroon voor- en aan het begin van de Amarna periode. Dit kan verklaard worden doordat het Atenisme toen nog niet zo streng was doorgevoerd. De wetenschappelijke literatuur beaamt dit en stelt bovendien dat in de jaren voor Amarna koningin Nefertiti enkel hoofddeksels droeg van traditionele godinnen.⁸⁷ Wel voegt de literatuur toe dat Nefertiti nooit het gierenhoofddekseel heeft gedragen. Dit kwam waarschijnlijk door de associatie van deze kroon met Mut, de vrouw van de afgezette hoofdgod Amon.⁸⁸

In de grafiek is verder zichtbaar dat Nefertiti gedurende de hele Amarna-periode de cap-crown draagt. In de geest van innovatie gekarakteriseerd door de Amarna-periode, droeg Nefertiti deze unieke blauwe kroon afgeleid van de mannelijke overwinningskroon: de khepresh. Dit wordt bevestigd door de wetenschappelijke literatuur die bovendien stelt dat de kleur blauw in Egypte geassocieerd werd met vernieuwing. Dit paste goed bij de religieuze heroriëntatie die Akhenaten op gang bracht. Deze kroon werd bovendien versierd met het uraeus symbool. Dit was een rechtopstaande cobra die aan de voorkant van kronen werd geplaatst. De cobra werd gesymboliseerd als verdediger van koninklijke personen en zou klaar staan om zijn gif in de ogen van de vijand te spugen.⁸⁹ Waarschijnlijk had Nefertiti de behoefte aan deze bescherming in een tijd waarin zij en Akhenaten drastische religieuze veranderingen hadden doorgevoerd in Egypte.⁹⁰ De literatuur voegt verder over de cap-crown toe dat Nefertiti de enige Egyptische koningin is die deze kroon gedragen heeft. Dit kan verklaard worden doordat Nefertiti andere Egyptische koninginnen in macht oversteeg en zich van hen wilde distantiëren door een ander hoofddekseel te dragen. Bovendien was dit ook

⁸⁶ Abram, 'The Power Behind the Crown', 3.

⁸⁷ Ibidem, 9.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Abram, 'The Power Behind the Crown', 12.

⁹⁰ Ibidem, 12.

noodzakelijk aangezien door de religieuze heroriëntatie het dragen van de oude kronen afgeleid van traditionele godinnen niet meer mogelijk was. Het feit dat geen andere Egyptische koningin na Nefertiti deze kroon droeg kan komen doordat deze kroon zo sterk geassocieerd werd met de 'ketterse' Amarna-periode dat geen koningin er hierna mee geassocieerd wilde worden.⁹¹

De wetenschappelijke literatuur laat ook andere primaire bronnen zien zoals standbeeldjes waar Nefertiti de cap-crown draagt. Dit beeldje wijst op de onderlinge affectie tussen haar en Akhenaten en kan een andere verklaring geven voor haar hoge status.

Afbeelding 20 Beeldje van Nefertiti en Akhenaten. Hand in hand zijn ze verbeeld wat kan duiden op de affectie tussen het koninklijk paar.

Een andere primaire bron duidt ook het belang van Nefertiti voor Akhenaten aan: archeologische opgravingen in Amarna laten de liefde zien van de farao voor Nefertiti. De inscriptie gevonden in de kliffen boven de stad luidde: 'Zoete liefde vult mijn hart voor de koningin, voor haar jonge kinderen'.⁹² Ook reliëfs verbeelden de genegenheid tussen dit paar: Nefertiti doet bijvoorbeeld een ketting om de nek van Akhenaten wanneer de twee een intieme blik uitwisselen. Of ze houden elkaars hand vast tijdens staatsceremonies, spelen met hun kinderen of kussen elkaar.⁹³ Een reden voor het benadrukken van deze affectie kan de legitimatie en het propaganderen van het Atenisme zijn: kijk wat voor geluk Aten ons

⁹¹ Abram, 'The Power Behind the Crown', 10.

⁹² Inscriptie vertaald door Brugsch. Cambridge Ancient History, Vol. II, trans. Brugsch.

⁹³ Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 119.

bracht.⁹⁴ Dit neemt niet weg dat er waarschijnlijk veel genegenheid was en in een theocratische samenleving waar de farao goddelijk was, was het zeldzaam om koninklijke scènes van intiem contact te vinden. Door deze affectie was het mogelijk dat Nefertiti's autoriteit, en dus haar macht om op anderen haar wil op te leggen kon groeien.⁹⁵

Afbeelding 21 Fragment van een reliëf waar Nefertiti (het lijkt liefdevol) een ketting om de nek van Akhenaten doet.

Ook duiden andere reliëfs waarop Nefertiti de cap-crown draagt op haar uitzonderlijke religieuze- en machtspositie. Afgebeeld is dat Nefertiti naast Akhenaten liep in processies, in de tombe van Aye bestuurde ze haar eigen strijdswagen en was ze net als de koning uitgerust met pijl en boog.⁹⁶ Bovendien werd ze als farao afgebeeld toen ze het Egyptische kromzwaard zwaaide over een gevangene. Het is uitzonderlijk dat zij deze mannelijke rol mocht uitoefenen, normaal enkel voorbehouden aan de farao.⁹⁷

⁹⁴ Williamson, 'Alone Before the God', 190.

⁹⁵ Ibidem, 246, 247.

⁹⁶ Samson, 'Nefertiti's Regality', 90.

⁹⁷ Samson, 'Nefertiti's Regality', 90.

Afbeelding 22 Reliëf van Nefertiti die een vrouwelijke vijand verslaat. Dit was voorheen enkel voorbehouden aan mannelijke farao's.

Afbeelding 23 Tekening gemaakt van een reliëf waar Akhenaten (links) en Nefertiti (rechts) in hun strijdagens rijden.

In de grafiek is verder te lezen dat enkel aan het einde van Amarna Nefertiti de khepresh draagt. Nefertiti's machtspositie moet in deze periode dan groot zijn geweest, anders kon ze nooit verbeeld worden met deze kroon aangezien enkel mannelijke farao's deze kroon droegen. De wetenschappelijke literatuur voegt hieraan toe dat buiten Nefertiti één andere vrouwelijke farao deze exclusief mannelijke kroon droeg: de vrouwelijke farao Hatshepsut (1478-1458 v.C.).⁹⁸

Dit kroongebruik is ook verklaard door de archeologe Van der Perre die stelde dat Nefertiti een tijd co-heerser is geweest toen de eerdere co-heerser van Akhenaten genaamd Semenkhkare (de zoon van Akhenaten en Kiya) jong was gestorven.⁹⁹ Het bewijs dat Nefertiti daadwerkelijk co-heerser is geweest en dus veel macht heeft gehad, werd geleverd door een doosje uit de tombe van Tutankhaten die in zijn inscriptie twee koningen vermeldde: Akhenaten en Neferneferuaten.¹⁰⁰ Ook duidde de Stela Berlin 25574 hierop: het verbeeldt twee figuren voor een offertafel die gezien de kronen geïdentificeerd kunnen worden als Akhenaten en Nefertiti. Aan de bovenkant zijn vier cartouches en de zonnescijf te zien. Deze vierde cartouche is er in een latere fase bijgekomen en suggereerde de aanwezigheid van twee koningen. Dit kan gelden als bewijs voor de veranderde status van Nefertiti: van koningin

⁹⁸ Abram, 'The Power Behind the Crown', 7.

⁹⁹ Ibidem, 67.

¹⁰⁰ Van der Perre, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis', 97.

naar co-heerser.¹⁰¹ Bovendien is er een nemes (soort hoofddoek die door farao's werd gedragen) gevonden in haar grafvoorwerpen, die later toegeëigend werd door Tutankhamun.¹⁰²

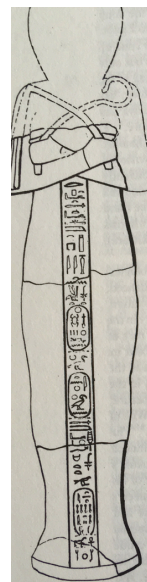

Afbeelding 24 Reliëf met Akhenaten (links) en zijn vermeende co-regent Semenkhkare (rechts).

Ander bewijs voor de co-heerschappij van Nefertiti en dat ze dus als farao de khepresh kon dragen is dat ze in Amarna twee cartouches kreeg, iets dat enkel voorbehouden was aan koningen.¹⁰³ Ook liet een andere primaire bron haar hoge machtspositie zien: haar oesjabti (grafbeeldje) waar ze net als de koning de symbolen van koninklijke macht draagt: de scepter en de kromvlegel.¹⁰⁴

Afbeelding 25 Torso van Nefertiti met dubbele cartouches.

Afbeelding 26 Tekening van het grafbeeldje van Nefertiti waar ze de symbolen van koninklijke macht draagt.

¹⁰¹ Van der Perre, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis', 99.

¹⁰² N. Reeves, 'The Burial of Nefertiti? (Amarna Royal Tombs Project, Valley of the Kings, Occasional Paper no. 1, 2015) 11.

¹⁰³ Samson, 'Nefertiti's Regality', 90.

¹⁰⁴ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 147.

Verder staat Nefertiti op een standbeeld met één voet naar voren, wat een mannelijke en koninklijke houding is voor een koningin. Een literaire bron laat bovendien zien dat Nefertiti ook werd vereerd in de hymnes van Amarna voor Aten, een voorrecht normaal enkel voorbehouden aan een god of koning. Zij kreeg hierin dezelfde status toebedeeld als die van koningen en werd in deze gebeden voor dezelfde gunsten gevraagd als Akhenaten.¹⁰⁵ Nefertiti's machtspositie was als co-heerser zo groot dat de verbeelding van haar met een khepresh niet meer zo verwonderlijk lijkt.

Haar verbeelding aan het einde van de Amarna periode met een andere mannelijke farao-kroon, genaamd de atef is dan ook niet meer zo verrassend. Volgens de wetenschappelijke literatuur werd ook deze kroon ook door de andere vrouwelijke farao naast Nefertiti gedragen: Hatshepsut.¹⁰⁶

Net als van de offerscènes zijn ook van het kroongebruik van Nefertiti geen reliëfs gevonden in de periode na Amarna. Maar de wetenschappelijke literatuur kan hier wel uitkomst bieden. Onder andere Van der Perre stelde dat na de dood van Akhenaten in zijn zeventiende regeringsjaar Nefertiti zelfs een periode alleenheerser is geweest.¹⁰⁷ Zij was voor een korte periode farao totdat Tutankhaten klaar was de troon te bestijgen. Dit past goed bij de traditie dat een koningin in naam van haar zoon regeerde, hoewel Nefertiti de stiefmoeder van Tutankhaten was. Nefertiti wist waarschijnlijk dat ze de weg vrijmaakte voor hem. Wel zou ze nog steeds veel invloed uitoefenen op diens zaken. Dit deed ze tot ze stierf in waarschijnlijk het derde jaar van de heerschappij van Tutankhaten.¹⁰⁸

Het analysemodel laat dus zien dat in de jaren voor- en de beginjaren van Amarna Nefertiti's machtspositie nog gering was. Dit is te zien in haar kroongebruik aangezien ze enkel de Hathor-kroon, Maat-kroon en Modius droeg: drie kronen afgeleid van de oude traditionele godinnen. In Amarna groeide haar religieuze- en machtspositie. Ze ging steeds meer mannelijke koninklijke rollen uitvoeren zoals het verslaan van vijanden en het rijden op de strijdswagen. Nefertiti nam hierdoor een unieke positie in, wat te zien was in de unieke cap-crown die enkel zij droeg. Aan het einde van Amarna en de periode hierna is Nefertiti's religieuze- en machtspositie het grootst. Als co-heerser en later farao neemt ze een uitzonderlijke machtspositie in. Dit is zichtbaar in de reliëfs waar ze de atef-kroon en khepresh gaat dragen: beide kronen die enkel door farao's werden gebruikt.

¹⁰⁵ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 90, 97.

¹⁰⁶ Abram, 'The Power Behind the Crown', 11.

¹⁰⁷ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 163, 164.

¹⁰⁸ Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 88, Van der Perre, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis', 81, 95, Chubb, *Nefertiti Lived Here*, 103.

Conclusie

De vraag die in deze scriptie centraal stond was: Wat was de machts- en religieuze positie van de Egyptische koningin Nefertiti van 1353-1315 v.C.? Over dit onderwerp bestond onder geleerden nog veel onenigheid. In dit debat heb ik gepoogd meer duidelijkheid te bieden door de nadruk te leggen op reliëfs. Aan de hand van een zelf opgesteld iconografisch- en iconologisch analysemodel heb ik een grondige weergave kunnen geven van de religieuze- en machtspositie van Nefertiti door de tijd heen. Ook heb ik in mijn model de nadruk kunnen leggen op de iconologie, iets wat nog niet eerder in die mate is gedaan. Zo heb ik getracht deze wetenschappelijke iconologische leemte te vullen.

In de scriptie werd zichtbaar dat Nefertiti's status enkel afgeleid was van haar rol als gemalin en moeder van de koninklijke kinderen aangezien haar eigen ouders niet-koninklijk waren. Haar afkomst hielp haar dus niet in het verkrijgen van een uitzonderlijke religieuze- en machtspositie die ze als vrouwelijke farao ten opzichte van andere Egyptische gemalinnen innam. Deze positie kon ze innemen door de grote affectie die Akhenaten voor haar koesterde, het Atenisme wat haar in staat stelde zelf als godin vereerd te worden en de leemte die ontstond na de dood van Akhenaten toen de eerstvolgende mannelijke troonopvolger Tutankhaten nog te jong was om te regeren.

Kijken we specifiek naar de religieuze positie van Nefertiti dan haalden geleerden uit dezelfde reliëfs verschillende meningen over haar religieuze status. In dit wetenschappelijke debat ontbrak een geduide ontwikkeling van haar religieuze positie door de tijd heen. Door met mijn analysemodel de religieuze positie van Nefertiti tijdens de Amarna-periode te onderzoeken door te focussen op offerscènes heb ik dit wetenschappelijke gat enigszins weten te vullen. Uit de analyse kon ik concluderen dat in de jaren voor- en de beginjaren van Amarna Nefertiti nog een lage religieuze positie innam. Hier voerde ze enkel traditionele vrouwelijke religieuze rollen uit zoals het schudden met de sistra en was ze enkel een aanvulling op de koning bij de goden verering. Tijdens de periode in Amarna groeit haar religieuze positie en nam ze meer religieuze rollen op zich die daarvoor enkel voorbehouden waren aan de farao, zoals het zelf offeren aan Aten. Aan het einde van de Amarna periode werd ze zelfs de religieuze gelijke van Akhenaten toen ze in eenzelfde godentriade ging functioneren.

Deze hoge religieuze status van Nefertiti zorgde voor een groeiende machtspositie. Ook over dit onderwerp was onenigheid onder geleerden. Sommigen geleerden zoals Lesko, Ertman, Samson en Van der Perre schreven haar veel invloed toe, anderen zoals Williamson

benadrukten juist haar machtsbeperkingen. Ook hier miste een ontwikkeling van haar machtspositie. Deze leemte heb ik geprobeerd te vullen door met mijn analysemodel haar machtspositie te onderzoeken door te kijken naar het kroongebruik van Nefertiti. Na mijn analyse kon ik stellen dat in de jaren voor- en de beginjaren van Amarna Nefertiti nog over een kleine machtspositie beschikte. Dit was zichtbaar in haar verbeeldingen waarin ze enkel kronen van traditionele godinnen droeg en nog niet haar eigen kronen had. In Amarna groeide haar machtspositie; ze voerde steeds meer rollen uit die daarvoor enkel waren voorbehouden aan de farao. De bijzondere positie die ze toen als gemalin ging innemen werd ook gesymboliseerd in haar kroongebruik: het dragen van de unieke cap-crown. Aan het einde van Amarna en de periode hierna was haar religieuze- en machtspositie als co-heerser en later farao het grootst. Hier droeg ze als vrouwelijke farao mannelijke kronen. Nefertiti was dus uniek in haar (vermeende) schoonheid, en in haar grote religieuze- en machtspositie.

In mijn analysemodel heb ik pruiken en hoofdkleden zoals de nemes en khat niet meegenomen. Dit biedt vernieuwende ideeën voor vervolgonderzoek.

Literatuurlijst

Secundaire bronnen

- Abram, M., 'The Power Behind the Crown: Messages Worn by Three New Kingdom Egyptian Queens', *Studia Antiqua* 5:1 (2007) 1-16.
- Aldred, C., *Akhenaten: King of Egypt* (1988).
- Aldred, C., 'The Beginning of the El-Amarna Period', *The Journal of Egyptian Archaeology* 45:1 (1959) 19-33.
- Aldred, C., 'The End of the El-Amarna Period: I. The Family of Yuya', *The Journal of Egyptian Archaeology* 43:1 (1957) 30-41.
- Ascaso, F.J., J. Lizana, A.D. Singh, H.S. Dua, 'One eyed Beauty: Queen Nefertiti's Bust', *British Journal of Ophthalmology* 95:2 (2011) 161.
- Budin, S.L., J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016).
- Capel, A.K., G. Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven: Women in Ancient Egypt* (1996).
- Chubb, M., *Nefertiti Lived Here* (1998).
- David, R., 'Understanding the lives of Ancient Egyptian women: the contribution of physical anthropology' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 181-194.
- Ertman, E., 'The Cap-Crown of Nefertiti: its Function and Probable Origin', *Journal of the American Research Center in Egypt* 13 (1976) 63-67.
- Feucht, E., 'Motherhood in Pharaonic Egypt' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 204-218.
- Fletcher, J., *The Search for Nefertiti* (Great Britain 2004).
- Freed, R.E., Y. Markowitz, Museum of Fine Arts, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (1999).
- Holmes, W., *She was Queen of Egypt: Hatshepsut, Nefertiti, Cleopatra, Shagaret el dor* (1959).
- Hornung, E., *Echnaton: die Religion des Lichtes* (1995).
- Ikram, S., 'Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna', *The Journal of Egyptian Archaeology* 75 (1989) 89-101.
- Iskander, Z., A. Badawy, *Brief History of Ancient Egypt* (1948).

- Kemp, B., A. Zink, 'Life in Ancient Egypt Akhentanen, the Amarna Period, and Tutankhamun', *RCC Perspectives, No. 3, Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives 3* (2012) 9-24.
- Lesko, B.S., 'Women's Monumental Mark on Ancient Egypt', *The Biblical Archaeologist 54:1* (1991) 4-15.
- Mueller, M., 'Iconography and Symbolism', *A Companion to Ancient Egyptian Art* (2015) 78-97.
- Onstine, S., 'Women's participation in the religious hierarchy of Ancient Egypt', in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 218-229.
- Orriols-Llonch, M., 'Women's role in sexual intercourse in ancient Egypt' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 194-204.
- Paglia, C., *Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson* (Yale 1990).
- Perre, A. Van der, 'The Year 16 Graffito of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis. A Contribution to the Study of the Later Years of Nefertiti', *Journal of Egyptian History 7* (2014) 67-108.
- Redford, D.B., 'Reconstructing the Temples of a Heretical Pharaoh', *Archaeology 28:1* (1975) 16-22.
- Reeves, N., The Burial of Nefertiti? (Amarna Royal Tombs Project, Valley of the Kings, Occasional Paper no. 1, 2015).
- Samson, J., 'Nefertiti's Regality', *The Journal of Egyptian Archaeology 63:1* (1977) 88-97.
- Seyfried, F. (ed.), *In the Light of Amarna: 100 Years of the Nefertiti Discovery* (Berlin 2012).
- Sweeney, D., 'Forever Young? The Representation of Older and Ageing Women in Ancient Egyptian Art', *Journal of the American Research Center in Egypt 41* (2004) 67-84.
- Tyldesley, J.A., *Nefertiti: Egypt's Sun Queen* (London 1998).
- Tyldesley, J.A., *Nefertiti's Face: The Creation of an Icon* (Harvard University Press 2018).
- Tyldesley, J.A., 'The role of Egypt's dynastic queens' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 271-280.
- Wiedemann, H.G., G. Bayer, 'The bust of Nefertiti', *Analytical Chemistry 54:4* (1982) 619-628.
- Williamson, J., 'Alone Before the God: Gender, Status and Nefertiti's Image', *Journal of the American Research Center in Egypt 51:1* (2015) 179-192.

Williamson, J., *Nefertiti's Sun Temple (2 vols.): A New Cult Complex at Tell el-Amarna* (Leiden-Boston: Brill 2016).

Zinn, K., 'Women in Amarna: legendary royals, forgotten elite, unknown populace?' in: S.L. Budin, J.M. Turfa, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World* (2016) 255-271.

Krantenartikelen

Cooney, K., 'Women Achieved Enormous Power in Ancient Egypt. What They Did With it is a Warning For Today', *Time* (18 October 2018).

Keulemans, M., 'Egyptologen: Vondst 'Nefertiti-tombe' volstrekte onzin', *de Volkskrant* (25 maart 2016).

Stubley, P., 'Tutankhamun 'Secret Burial Chamber' Does Not Exist, Researchers Find', *The Independent* (7 May 2018).

Primaire bronnen

Kalkstenen reliëf gevonden in kamer vier van de Koninklijke Tombe. Afgebeeld zijn de koning en koningin die bloemenoffers brengen onder de zonnestralen van Aten die de symbolen van leven brengt. De tweede oudste dochters schudden met hun sistrum. Te vinden op de site: <http://www.lost-civilizations.net/ancient-egypt-egiptian-pharaoh-akhenaten-nefertiti-page-2.html>.

Kalkstenen reliëf met officiële portretten van Akhenaten en Nefertiti in de stijl van de latere jaren van de heerschappij. Gevonden in Amarna. Akhenaten draagt een khat hoofddeksel met uraeus en Nefertiti haar afgeplatte kroon met ureaus. Gegraveerd in de organische en overdreven Amarna-stijl, hier lijkt Nefertiti volwassen en (hoewel subjectief) krachtig. Ook bekend als de 'Wilbour Plague' en te zien in het Brooklyn Museum.

Reliëf aanwezig in de tombe van Parennefer waar Nefertiti en Akhenaten huldes en offers ontvangen van onderdanen en afgezanten. Het koninklijke paar staat op het balkon, ook wel het Raam van Verschijning genoemd. Bovendien beloont Akhenaten zijn onderdaan Parennefer. De reconstructietekening is te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 50.

Reliëf afgebeeld op de stele van de soldaat Pasi, gevonden in Amarna, waar twee koningen affectie naar elkaar tonen. Waarschijnlijk is dit Nefertiti die links is afgebeeld en de mannelijke khepresh kroon draagt en Akhenaten die rechts is afgebeeld en de kroon

van Boven- en Beneden Egypte draagt. Ze zijn verward in een liefdevolle omhelzing. Nu te zien in het Egyptische Museum van Berlijn met inventarisnummer 17813.

Reliëf afgebeeld op een huisstele afkomstig uit Amarna. Akhenaten, Nefertiti en hun drie oudste dochters zitten in een paviljoen in het paleis onder de zonnestralen van Aten. De stele is gegraveerd in de groteske stijl van de vroege helft van de heerschappij van Akhenaten. De genegenheid voor elkaar is duidelijk zichtbaar. De stele (Berlijn 14145) is nu te vinden in het Egyptische Museum van Berlijn. De afbeelding is afkomstig uit het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 220.

Reliëf afgebeeld op een talatat gelokaliseerd in de tempel van Aten in Karnak. Nefertiti schudt hier met een sistrum en draagt een hoofddeksel die een zonneschijf, hoorns en veren bevat die attributen van Hathor zijn. Hathor was de godin van vrouwelijkheid, vruchtbaarheid en muziek, en dochter van de zonnegod Ra. Haar gezichtskenmerken zijn wat zachter afgebeeld, wat duidt op de kunststijl aanwezig tijdens de heerschappij van de vader van Akhenaten: Amenhotep III en door sommige kunstenaars nog steeds gebruikt werd. De reconstructietekening is te vinden in het werk van D.B. Redford, 'Reconstructing the Temples of a Heretical Pharaoh', *Archaeology* 28:1 (1975) 19.

Reliëf afgebeeld op een talatat in een Aten tempel in Karnak, gedateerd op de vroege jaren van de heerschappij van Akhenaten. Nefertiti is afgebeeld in de extreme stijl, en heeft een verlengd gezicht, uitstekende kin en rechthoekige gezichtskenmerken. Verder draagt ze een kroon met dubbele uraeus. Dichtbij haar gezicht is ankh, het levensteken. De Karnak reliëfs zijn de oorsprong van de latere verbeeldingen in Amarna. Deze overdreven stijl, wat contrasteert met de geïdealiseerde schoonheid traditioneel afgebeeld tijdens het Nieuwe Rijk, werd ontwikkeld tijdens de vroege heerschappij van Akhenaten. Afbeelding is te zien op de site:

<https://qahiri.wordpress.com/2015/09/24/akhenaten-prophet-of-monotheism/>.

Reliëf afkomstig uit Amarna waarop Akhenaten en Nefertiti elkaar een misschien wel liefdevolle blik geven wanneer Nefertiti een ketting bij haar man om doet. Gemaakt ten tijde van de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nu te zien in het Egyptische Museum in Berlijn. De foto is afkomstig uit het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 120.

Reliëf afkomstig uit de tombe van Mahu in Amarna, waarop Akhenaten de strijdswagen bestuurt terwijl hij een kus geeft aan Nefertiti. Ondertussen spoort Meritaten de paarden aan. Te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 134.

Reliëf in de tombe van Meryre II (hofmeester van Nefertiti) in Amarna. Deze tombe was te vinden in het noorden van Amarna, en de scène waarop het koninklijke paar en hun zes dochters in het twaalfde regeringsjaar van Akhenaten huldebetuigingen ontvangen is te zien op de oostelijke muur van de tombe. Deze reconstructietekening is te zien in het werk van Nefertiti, Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 149.

Reliëf in het Raam van Verschijning waar Nefertiti en Akhenaten een shebyu ketting uitdelen aan Eje. Te vinden in de tombe van Eje in Amarna,
<https://www.egyptianrealms.com/tombe-ay-tell-el-amarna/>.

Reliëf in wit kalksteen gevonden in de Grote Tempel van Amarna. Nefertiti is afgebeeld met de korte Nubische pruik met dubbele uraeus en offert aan Aten. De hoekige stijl van de Amarna-kunst die vooral in de beginperiode van de heerschappij van Akhenaten aanwezig is komt hier duidelijk naar voren. Foto afkomstig van het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 20.

Reliëf op een kalkstenen talatat gevonden in Hermopolis, en nu in het Brooklyn Museum met inventarisnummer 60.197.8. Nefertiti draagt een korte Nubische pruik en een diadeem met uraeus, en kust de lippen van haar oudste dochter die op haar schoot zit. Door vernietiging echter van het gezicht en de cartouche van de koningin, zijn we niet zeker of dit Nefertiti is. Wel is dit een zeldzaam exemplaar waar koninklijke familieleden elkaar overduidelijk omhelzen, en dit komt bijna enkel in de Amarna-periode voor.

Reliëf op een talatat van Karnak, waarop afgebeeld koningin Nefertiti tussen 1351-1334 v.C. die de korte Nubische pruik draagt. Haar gezichtskenmerken zijn beïnvloed door de Amarna-stijl en hoekig gemaakt. Te vinden in het Cleveland Museum of Art, locatie 107 Egyptian.

Reliëf uit de tombe van Pinhasy, te vinden in het noorden van Amarna. Hierop is een strijdswagenrit van het Paleis naar de Grote Tempel in Amarna afgebeeld. Akhenaten leidt met een gewapende escort, gevolgd door Nefertiti en hovelingen. De tekening is te vinden op:
https://www.brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/courses/fightingpharaohs10/10135.html.

Reliëf van Akhenaten, Nefertiti en Meritaten die de zonnegod vereren. Gevonden in een privéaltaar in Amarna. Reconstructietekening te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 144.

Reliëf van de Koninklijke Tombe in Amarna, waarop de rouw van de dood van Meketaten afgebeeld staat. Ze staat in een prieel, met haar ouders en zussen die zand over haar

strooien als een laatste vaarwel. Reconstructietekening is afkomstig uit het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 173.

Reliëf van het Raam van Verschijning. Te zien in de tombe van de vizier Ramose. Het koninklijke paar staat op het balkon in het paleis en schenkt gouden giften aan de tombe-eigenaar. Thebaanse tombe TT55, <https://en.wikipedia.org/wiki/TT55>.

Reliëf van Nefertiti en Akhenaten met Atef-kroon, afgebeeld in de tombe van Panehesy in Amarna. Reconstructietekening te vinden in het werk van Samson, 'Nefertiti's Regality', 93.

Reliëf van Nefertiti waarop ze de vrouwelijke vijand slaat. Afgebeeld op een talatat in Karnak. Nu te vinden in het Museum of Fine Arts, Boston 63.260.

Reliëf van Nefertiti waarop ze offert met haar dochter aan Aten, scène van Aten tempel in Karnak. Een onderdeel van de tempel genaamd de Hoetbenben (Huis van de Benbensteen) verbeeld deze scène. Deze tempel is gebouwd tijdens de beginperiode van de regering van Akhenaten, aangezien hij in zijn zesde regeringsjaar naar Amarna trok. De afbeelding is afkomstig uit het werk van Lesko, 'Women's Monumental Mark on Ancient Egypt', 11.

Reliëf van Stele S van Amarna, waarop afgebeeld de koning en koningin met hun twee oudste dochters die de Aten vereren. Tekening van het reliëf is gemaakt door Davies 1908, Pl. XXVI. Te vinden op de site:

http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/boundary_stelae/index.shtml.

Reliëf van een kalkstenen grensstele waarop twee koninklijke figuren zijn afgebeeld: waarschijnlijk Akhenaten aan de linkerkant en zijn vermeende co-heerser Semenkhkare rechts. Dit reliëf werd gevonden tijdens de opgravingen van 1933, nu te zien in het Cairo Museum, (<https://ascendingpassage.com/Akhenaten-and-Nefertiti.htm>).

Reliëf van het hoofd van Nefertiti, gevonden in Amarna, dichtbij de Grote Tempel. Nefertiti draagt haar unieke afgeplatte kroon (cap-crown) met twee cobra's. Ze heeft een lange dunne nek en een vooruitstekende kin. Tegenover haar knielt een figuur, hij heeft Nubische kenmerken en kort haar. Te vinden in het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 245.

Reliëf waarop de dood van Kiya is afgebeeld. Plaat 6, Caïro. De reconstructietekening is te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 162.

Reliëf waarop Nefertiti en Akhenaten oud-koningin Teje ontvangen en genieten van een maaltijd. Gevonden in de tombe van Amarna. Afkomstig uit de tombe van Huya in

Amarna. Reconstructietekening is afkomstig van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 137.

Reliëf waarop Semenkhkare en Meritaten afgebeeld staan. Gemaakt in 1335 v.C. in Amarna.

Te vinden in het Egyptisch Museum in Berlijn, inventarisnummer 15000. Op het reliëf zijn de vollere vormen van de Amarna-stijl duidelijk zichtbaar. Plaatje gevonden op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spaziergang_im_Garten_Amarna_Berlin.jpg.

Stele van de koninklijke familie, nu te zien in het Egyptisch Museum in Caïro. Intieme huiselijke scènes van de koninklijke familie onder de stralen van Aten kwamen vaak voor op stela. Het inventarisnummer is JE 44865. Te zien op de site: https://en.wikipedia.org/wiki/Stela_of_Akhenaten_and_his_family.

Beelden

Beeldje van Akhenaten en Nefertiti die elkaars hand vasthouden. De genegenheid van het koppel is zichtbaar. Het beeldje werd gevonden in een huisaltaar in Amarna, en is nu aanwezig in het Louvre met inventarisnummer E15593.

(<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/akhenaton-and-nefertiti>).

Buste van Akhenaten, gevonden in de Tempel van Aten in Karnak. Gemaakt tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nu te zien in het Egyptische Museum van Caïro met inventarisnummer JE 49528. Bovendien te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 78.

Buste van koningin Teje, vrouw van Amenhotep III en moeder van Akhenaten. Nu te zien in het Egyptische Museum van Berlijn met inventarisnummer 21834.

Fragment van de sarcofaag van Akhenaten, waarop een reliëf van het hoofd van Nefertiti te zien is. De sarcofaag werd gevonden in de Koninklijke Tombe ten oosten van Amarna, en was gebroken in honderd stukjes. Aangezien Akhenaten enkel de zonnegod vereerde, waren in de hoeken van de sarcofaag nu niet de traditionele godinnen Isis, Nephthys, Selket en Neith afgebeeld, maar enkel Nefertiti. De foto van dit reliëf is afkomstig uit het werk van Capel, Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven*, 112.

Kolossaal standbeeld van Akhenaten, gevonden in de Tempel van Aten in Karnak. Gemaakt tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nu te zien in het Egyptische Museum in Caïro met inventarisnummer JE 49529.

Oesjabti van Nefertiti, een grafbeeldje gemaakt tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nefertiti draagt hier de symbolen van koninklijke macht: de scepter en kromvlegel, wat wijst op haar belangrijke status. Twee fragmenten van dit beeldje zijn aanwezig in het Brooklyn Museum en het Louvre met inventarisnummer 122007.

Onafgemaakte stele van de koninklijke familie uit Amarna. Onder de schijf van Aten schenkt een staand figuur (waarschijnlijk Nefertiti) drank in voor een zittend figuur (waarschijnlijk Akhenaten). Nefertiti draagt een blauwe kroon en wordt in een traditionele rol afgebeeld. Akhenaten draagt een khat hoofddeksel en de uraeus. De stele was waarschijnlijk gemaakt in de latere periode van de heerschappij van Akhenaten, toen de Amarna-stijl wat zachter werd. Te vinden in het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 246.

Standbeeld van een verouderde Nefertiti afgebeeld met groeven in het gezicht en hangende borsten. Gevonden in Amarna in huis P 47.2. Nu te zien in het Egyptisch Museum in Berlijn met inventarisnummer 21263.

Torso van Nefertiti die een overdrijving van de erogene zones laat zien, dat haar het uiterlijk van een vruchtbaarheids- en liefdesgodin zoals Hathor geeft, wat bevestigd wordt door haar titulatuur: *'Fair of Face, Mistress of Joy, Endowed with Favour, Great of Love.'* Het standbeeld werd gemaakt in Amarna tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). De torso wordt tentoongesteld in het Louvre met inventarisnummer E 25409.

Torso van Nefertiti met cartouches, gedateerd tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Gevonden in het Heiligdom van de Grote Tempel van de Aten in Amarna. Het maakte deel uit van een paar waar de koning en koningin naast elkaar stonden en voor zich een stele vasthielden met de namen van Aten. Nu te zien in de Metropolitan Museum of Art Museum met inventarisnummer 21.9.4. Te vinden op de site <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/21.9.4/>.

Wereldberoemd borstbeeld van Nefertiti. Dit werd gevonden in de werkplaats van de beeldhouwer Thoetmoses in Amarna door Duitse opgravingen in 1912. De buste zou rond 1345 v.C. door Thoetmoses zijn gemaakt en is nu te zien in het Egyptisch Museum in Berlijn met inventarisnummer ÄM 21300.

Tekstuele bronnen

Beschrijving van Nefertiti afkomstig van de tombe van Apy, ook te vinden in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 1: 'The Hereditary Princess, Great in Favour,

Lady of Grace, Endowed with Gladness. The Aten rises to shed favour on her and sets to multiply her love. The great and beloved wife of the King, Mistress of South and North, Lady of the Two Lands Nefertiti, may she live for ever.'

Cartouche van Nefertiti.

De hymnes voor Aten. Tekst gevonden in de graftombe van Eje, Amarna graf 25. De hymne is opgedragen aan farao Akhenaten.

Inscriptie van Akhenaten over Nefertiti. Gevonden op de tweede grensstele in Amarna, weergegeven in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 50:

'My heart is pleased with the queen and her children. May old age be granted to the Great Queen Neferneferuaten-Nefertiti... for she is in the charge of the pharaoh, and may old age be granted to her children, the Princess Meritaten and the Princess Meketaten, for they are under the authority of the queen their mother, for ever and ever.'

Inscriptie van de titel van Nefertiti.

Overige bronnen

Zegelring gevonden in Amarna met daarop afgebeeld Akhenaten en Nefertiti als de Egyptische goden Shu en Tefnut. Bovenin is de zonnescijf te zien met twee uraei, wiens kinderen Nefertiti en Akhenaten daaronder afgebeeld zijn. Akhenaten is te zien met een Maat veer (teken van de godin van de Waarheid) in zijn handen. Nefertiti draagt een hoofddeksel met dubbele veren. Het koppel verschijnt als het 'eerste paar' van de oorsprongsmythe. Nu is de ring te zien in het Metropolitan Museum of Art met inventarisnummer 26.7.767.

Afbeeldingsverantwoording

Afbeelding 1: Wereldberoemde kalkstenen buste van Nefertiti, gemaakt door de beeldhouwer Thoetmoses in Amarna rond 1345 v.C. De buste werd in 1912 door een Duits archeologisch team gevonden in de werkplaats van Thoetmoses in Amarna. (<https://www.hpdetijd.nl/2012-12-06/honderd-jaar-vechten-om-de-beeldschone-nefertiti/>). Deze afbeelding is gebruikt om zo te laten zien dat Nefertiti dankzij o.a. haar buste wereldberoemd is geworden en hieraan nog invloed ontleent.

Afbeelding 2: Kaart van Egypte, te vinden in het werk van D.B. Redford, 'Reconstructing the Temples of a Heretical Pharaoh', *Archaeology* 28:1 (1975) 16. Deze afbeelding is gebruikt om een topografie van Egypte te geven.

Afbeelding 3: Kaart van Akhetaten, het huidige Amarna, te vinden op de site

http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/. Deze afbeelding is gebruikt om een topografie van Amarna te geven.

Afbeelding 4: Hoofd van koningin Teje (ca. 1398-1338 v.C.), de hoofdvrouw van Amenhotep III en de moeder van Akhenaten. Te zien in het Egyptische Museum van Berlijn.

Gevonden op de site

https://en.wikipedia.org/wiki/Tiye#/media/File:Ägyptisches_Museum_Berlin_027.jpg.

Deze afbeelding is gebruikt om koningin Teje weer te geven.

Afbeelding 5: Reconstructietekening gemaakt van een reliëf afkomstig uit de Tombe van Eje in Amarna. Deze tombe bevindt zich op het zuidelijke deel van de necropolis van Amarna. Dit reliëf is afgebeeld op de westelijke muur van de tombe. Akhenaten, Nefertiti en hun dochters geven hier een gouden shebyu ketting aan Eje en Tey (niet te zien op de afbeelding). De tekening is afkomstig uit het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 146. Deze afbeelding is gebruikt om de rol van Nefertiti te laten zien bij officiële staatszaken.

Afbeelding 6: Oorspronkelijk reliëf afkomstig uit de Tombe van Eje in Amarna (zie afbeelding 6). Hier is een detailopname zichtbaar van Eje en Tey. Zij ontvingen van het koninklijke paar shebyu kettingen, gegeven als beloning voor uitzonderlijke dienst. De foto gemaakt van dit reliëf is te zien in het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 46. Deze afbeelding is gebruikt om in te zoomen op Eje en Tey.

Afbeelding 7: Reconstructietekening van een reliëf afgebeeld in de Aten tempel in Karnak (nu verwoest). Een onderdeel van de tempel genaamd de Hoetbenben (Huis van de Benben-steen) verbeeldt deze scène. Deze tempel is gebouwd tijdens de beginperiode van de regering van Akhenaten, aangezien hij in zijn zesde regeringsjaar naar Amarna trok. Enkel Nefertiti en haar dochter zijn afgebeeld die offeren aan het altaar van de Aten, wiens zonnestralen zich beschermend ontfermen over de koningin en haar dochter. De afbeelding is afkomstig uit het werk van Lesko, 'Women's Monumental Mark on Ancient Egypt', 13. De afwezigheid van Akhenaten in deze verering werd lang gezien als indicatie van Nefertiti's hoge religieuze status, maar Williamson stelde dat dit juist een teken was van Nefertiti's lage religieuze positie. Dit deed ze in haar werk: Williamson, 'Alone Before the God', 181. Deze afbeelding is gebruikt om de lagere religieuze status in de beginperiode van de heerschappij van Akhenaten weer te geven.

Afbeelding 8: Reconstructietekening van een reliëf waar de koninklijke familie offert aan Aten. Nefertiti en Akhenaten offeren terwijl de dochters schudden met de sistra.

Afkomstig uit de middenperiode van Amarna. Te vinden in het werk van J.A. Tyldesley., *Nefertiti: Egypt's Sun Queen* (London 1998) 77, fig. 3.5. Bovendien te vinden in het werk van N. de G. Davies, *the Rock Tombs of el-Amarna*, Plate XXXI, vol. 4 (London 1906).

Afbeelding 9: Reconstructietekening van een reliëf afkomstig uit de Koninklijke Tombe van Amarna waarop Akhenaten en Nefertiti beiden afgebeeld zijn met de atef-kroon terwijl ze een offer brengen aan Aten. Hun dochter Meritaten schudt met de sistra. Gemaakt tijdens het einde van de Amarna-periode. Te vinden in het werk van J. Samson, 'Nefertiti's Regality', *The Journal of Egyptian Archaeology* 63:1 (1977) 93.

Afbeelding 10: Reconstructietekening van Akhenaten en Nefertiti die offeren aan Aten in Karnak. Het oorspronkelijke reliëf is te vinden in de tempel van Aten in Karnak. De koning, afgebeeld met zijn blauwe overwinningskroon, heft een schaal met wierook op, terwijl de koningin, die een kroon met twee veren (afgeleid van Hathor) draagt, de sistrum schudt. Nefertiti is hier duidelijk kleiner afgebeeld en ze neemt nog duidelijk de traditionele positie van vrouwen in die enkel de sistra schudden en een lagere status innemen. De tekening is te vinden in het werk van D.B. Redford, 'Reconstructing the Temples of a Heretical Pharaoh', *Archaeology* 28:1 (1975) 19. Deze afbeelding is gebruikt om de lagere status van Nefertiti weer te geven.

Afbeelding 11: Reliëf van Nefertiti die haar handen opheft in de verering van Aten. Haar dochter Meritaten schudt met de sistra. Gevonden in Amarna tijdens de beginperiode van de heerschappij van Akhenaten. Te vinden in het werk van R.E. Freed, Y. Markowitz, Museum of Fine Arts, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (1999) 214.

Afbeelding 12: Afbeelding 18: Torso, afkomstig van een standbeeld van Nefertiti met overdreven vrouwelijke vormen die Nefertiti afbeeldde als een liefdesgodin zoals Hathor, wat bevestigd wordt door haar titulatuur: '*Fair of Face, Mistress of Joy, Endowed with Favour, Great of Love.*' Het standbeeld werd gemaakt in Amarna tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). De torso wordt tentoongesteld in het Louvre met inventarisnummer E 25409.

De foto is te vinden op <https://www.diomedia.com/stock-photo-c643--egyptian-art-torso-of-nefertiti-14th-century-bc-red-quartzite-h-029-m-paris-musee-du-louvre-c643--art-egypte--torse-de-nafertiti--h--029---paris--musee-du-louvre-image20660837.html>.

Deze afbeelding is gebruikt om de religieuze invloeden van de vroegere polytheïstische goden zoals Hathor op het Atenisme te laten zien en zo te stellen dat het Atenisme geen monotheïsme was.

Afbeelding 13: Fragment van de sarcofaag van Akhenaten, waarop een reliëf van Nefertiti te zien is. De farao Akhenaten stierf in 1334 v.C. en voor hem werd een sarcofaag gebouwd. Deze sarcofaag werd gevonden in de Koninklijke Tombe ten oosten van Amarna, gebroken in honderden stukken, doordat het in latere tijden vernield is. De foto van dit reliëf is afkomstig uit het werk van Capel, Markoe, *Mistress of the House, Mistress of Heaven*, 112. Deze afbeelding is gebruikt om te laten zien dat Nefertiti in de sarcofaag van Akhenaten de rol van de traditionele godinnen overnam en dit wijst op haar hoge religieuze status.

Afbeelding 14: Stele (Berlijn 14145) van Akhenaten en Nefertiti met hun drie oudste dochters, afkomstig uit Amarna, 1353-1336 v.C. Nu te zien in het Egyptische Museum van Berlijn. Deze afbeelding is afkomstig uit het werk van Freed en Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 220. Deze afbeelding is gebruikt om de genegenheid binnen de koninklijke familie weer te geven.

Afbeelding 15:
Reliëf afkomstig van een talatat uit Karnak. Dit was gemaakt tijdens de eerste jaren van de heerschappij van Akhenaten voordat de verhuizing naar Amarna had plaatsgevonden. Nefertiti draagt hier een modius omgeven met het uraeus symbool. Te zien in het werk van R.E. Freed, Y. Markowitz, Museum of Fine Arts, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (1999) 115.

Afbeelding 16:
Reconstructietekening van een reliëf afkomstig uit de Koninklijke Tombe van Amarna waarop Akhenaten en Nefertiti beiden afgebeeld zijn met de atef-kroon terwijl ze een offer brengen aan Aten. Hun dochter Meritaten schudt met de sistra. Gemaakt tijdens het einde van de Amarna-periode. Te vinden in het werk van J. Samson, 'Nefertiti's Regality', *The Journal of Egyptian Archaeology* 63:1 (1977) 93.

Afbeelding 17:
Reconstructietekening van een reliëf afkomstig uit de periode voor Amarna. Nefertiti is hier afgebeeld met het Maat hoofddeksel en Akhenaten draagt de khepresh. Te zien in het werk van R.E. Freed, Y. Markowitz, Museum of Fine Arts, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (1999) 146.

Afbeelding 18:

Reliëf gegraveerd in een stele afkomstig uit Amarna. Het reliëf is gemaakt aan het einde van de Amarna-periode en afgebeeld zijn waarschijnlijk Nefertiti (rechts) en Akhenaten (links). Dit is te zien aan de vrouwelijke vormen van het linker persoon (Nefertiti) en het liefkozende gebaar dat Akhenaten aan Nefertiti geeft. Nefertiti draagt de mannelijke overwinningskroon: de khepresh. Akhenaten draagt de dubbele kroon die de oppermacht over Boven- en Beneden-Egypte symboliseert.

Afbeelding 19:

Deze reconstructietekening is gemaakt van een reliëf gegraveerd op grensstele S. Deze grenssteles werden geplaatst aan de randen van Amarna om de grenzen van de nieuwe stad aan te geven. Dit reliëf is dan ook gemaakt tijdens de beginperiode van Amarna. Op dit reliëf is Akhenaten afgebeeld met de khepresh en Nefertiti draagt de traditionele Hathor-kroon. Te vinden in het werk van J.A. Tyldesley., *Nefertiti: Egypt's Sun Queen* (London 1998) 115.

Afbeelding 20: Beeldje van Akhenaten en Nefertiti die elkaars hand vasthouden. De genegenheid van het koppel is zichtbaar. Het beeldje werd gevonden in een huisaltaar in Amarna, en is nu aanwezig in het Louvre, (<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/akhenaton-and-nefertiti>). Deze afbeelding is gebruikt om de affectie tussen Akhenaten en Nefertiti te laten zien en zo wellicht te stellen dat Nefertiti hieraan gezag ontleende.

Afbeelding 21: Fragment van een reliëf afkomstig uit Amarna. Nefertiti doet liefdevol een ketting om de nek van Akhenaten. Gemaakt ten tijde van de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nu te zien in het Egyptische Museum Berlijn. De foto is afkomstig uit het werk van Freed, Markowitz, *Pharaohs of the Sun*, 120. Deze afbeelding is gebruikt om zo de affectie tussen het koninklijk koppel te laten zien.

Afbeelding 22: Reliëf van Nefertiti die de vrouwelijke vijand verslaat, afgebeeld op een talatat steen (bouwblokken in standaardafmetingen waarmee de tempel van Aten snel gebouwd kon worden) afkomstig uit Karnak. Als de vijand mannelijk zou zijn had dit nog meer gezegd over haar grote machtspositie. Het reliëf werd gemaakt tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.) en is nu te zien in het Museum of Fine Arts in Boston met het nummer 63.260. Deze afbeelding is gebruikt om te laten zien dat Nefertiti mannelijke rollen uitoefende, wat haar hoge status impliceert.

Afbeelding 23: Tekening gemaakt van een reliëf afkomstig uit de tombe van Pinhasy, te vinden in het noorden van Amarna, waarin Akhenaten en Nefertiti in hun strijdswagens vanuit het Paleis naar de Grote Tempel in Amarna rijden. Hun volgelingen omringen

hen. Nefertiti volgt Akhenaten en is kleiner afgebeeld, maar ze mocht wel haar wagen besturen, iets dat uitzonderlijk was voor vrouwen. Tekening is te vinden op https://www.brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/courses/fightingpharaohs10/10135.html. Deze afbeelding is gebruikt om de uitoefening door Nefertiti van een mannelijke rol te laten zien, wat zegt dat ze niet enkel voorbehouden was aan de vrouwelijke rol en hierbuiten kon treden.

Afbeelding 24: Reliëf van een grensstele in Amarna waarop twee koningen zijn afgebeeld: waarschijnlijk Akhenaten op links en zijn vermeende co-regent Semenkhkare op rechts. Dit reliëf werd gevonden tijdens de opgravingen van 1933, nu te zien in het Cairo Museum, (<https://ascendingpassage.com/Akhenaten-and-Nefertiti.htm>). Deze afbeelding is gebruikt om bewijs te leveren voor de theorie dat Semenkhkare co-heerser is geweest naast Akhenaten.

Afbeelding 25: Torso van Nefertiti met cartouches, gedateerd tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Gevonden in het Heiligdom van de Grote Tempel van de Aten in Amarna. Het maakte deel uit van een paar waar de koning en koningin naast elkaar stonden en voor zich een stele vasthielden met de namen van Aten. Nu te zien in de Metropolitan Museum of Art Museum, (<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/21.9.4/>). Deze afbeelding is gebruikt om te laten zien dat Nefertiti over twee cartouches beschikte, wat kan impliceren dat ze korte tijd zelf farao is geweest.

Afbeelding 26: Tekening van de oesjabt van Nefertiti, een grafbeeldje gemaakt tijdens de heerschappij van Akhenaten (1351-1334 v.C.). Nefertiti draagt hier de symbolen van koninklijke macht: de scepter en kromvlegel, wat wijst op haar belangrijke status. Twee fragmenten van dit beeldje zijn aanwezig in het Louvre en het Brooklyn Museum.

De tekening is afkomstig uit het werk van Tyldesley, *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*, 147. Deze afbeelding is gebruikt om de hoge status van Nefertiti te laten zien.